

Erken 20. Yüzyıldaki Bir Esnaf Sayımı Üzerine Bazı Analizler

Nalan TURNA

Doç. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü

E-Mail: nturna1@yahoo.com

ORCID ID : 0000-0001-7511-609X

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 12.11.2019 Kabul Tarihi / Accepted: 21.09.2020

ÖZ

TURNA, Nalan, **Erken 20. Yüzyıldaki Bir Esnaf Sayımı Üzerine Bazı Analizler**, CTAD, Yıl 16, Sayı 32 (Güz 2020), s. 431-468.

Osmanlı Devleti, vergi ve güvenlik gibi çeşitli nedenlerle esnaf sayımları gerçekleştirdi. Osmanlı esnafını ve meslek gruplarını çeşitli şekillerde inceleyen mevcut literatüre katkıda bulunmayı amaçlayan bu makale, 20. yüzyılın ilk çeyreğine ait bir esnaf sayımını incelemektedir. Muhtemelen isyankâr Ermeniler için silah ve bomba yapımını önlemek için Sultan II. Abdülhamid döneminde yapılmış olan bu sayım 1020 kişiden ve 48 meslekten (birkaç fabrika sahibi ve fabrika işçisi dâhil) oluşmaktadır. Bu sayımla esnaf ve işçileri de içeren sıradan insanları keşfetmek mümkün olacaktır. Makale, öncelikle konuyla ilgili literatürden bahsetmekte ve sonrasında Osmanlı esnaf sayımlarının arka planını vermektedir. Konuyu tarihsel bağlamına oturtuktan sonra, esnafın adı, baba adı, mesleğinin adı, pozisyonu, işyeri ve ev adreslerinin bulunduğu bahsi geçen esnaf sayımını detaylandırmaktadır. Esnafın çalıştığı dükkânların konumlarını, aynı mekândaki esnaf birleşimlerini (usta, kalfa, çırak) ve fabrika işçilerini değerlendirmektedir. İşyeri-ikametgâh ilişkisini, iş yerinde veya bir hane, oda, baraka, gazino, kahvehane vb. yerlerde kalanları ve son olarak listede en büyük esnaf grubunu oluşturan demirci esnafını analiz etmektedir. Böylece, erken 20.

yüzyılda yapılmış olan bir esnaf sayımını inceleyerek bu makale, Osmanlı esnafına ve meslek gruplarına dair yapılmış olan çalışmalara katkı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, Esnaf, Sayım, Ermeniler, Sultan II. Abdülhamid Dönemi

ABSTRACT

TURNA, Nalan, **Some Analyses on an Artisan Census in the Early 20th Century**, CTAD, Year 16, Issue 32 (Fall 2020), pp. 431-468.

The Ottoman State took artisan censuses for various reasons, such as taxation and security. Aiming to contribute to the existing literature that has studied the Ottoman artisans and occupational groups in various ways, the present article examines an artisan census from the first quarter of the 20th century. This census, probably taken during the reign of Sultan Abdulhamid II to prevent making guns and bombs for rebellious Armenians, comprised of 1020 people and 48 occupations (a few factory owners and factory workers included). With this census, it would be possible to explore ordinary people, including artisans and workers. The article first mentions the literature on the relevant subject and then gives background information to the Ottoman artisan censuses. After situating the subject into its historical context, it details the said artisan census that gives the name of the artisan, his father's name, the name of his profession, his position, and his workplace and residence addresses. The article evaluates the shop locations where artisans worked, the artisans' combinations (masters, journeyman, apprentice) in the same place, and the factory workers. It also analyses workplace-residence relation, artisans who stayed overnight either at their workplaces or houses, rooms, casinos, coffeehouses, etc. and finally, the blacksmith, the biggest artisanal group in the list. Thus, this article, examining an artisan census from the early 20th century, contributes to the studies on Ottoman artisans and occupational groups

Keywords: İstanbul, Artisan, Census, Armenians, the reign of Sultan Abdülhamid II .

Giriş

Osmanlı esnafına dair çalışmalar oldukça çeşitlidir.¹ Bu çalışmaların bir kısmı esnaf-devlet ilişkisine,² bir kısmı esnaf tekeli/dükkân açma hakkı anlamına gelen

¹ Burada Osmanlı esnafı üzerine yapılmış olan tüm çalışmaları vermek mümkün değildir. Esnaf literatürün bir analizi için örneğin bk. Suraiya Faroqi, "Writing about Artisans", *Artisans of Empire: Crafts and Craftspople under the Ottomans*, I. B. Tauris, London, 2009, s. 1-22.

² Devlet-esnaf ilişkisi konusunda örneğin bk. Mehmet Genç, "Osmanlı Esnafı ve Devlet", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2000, s. 293-307.

gedik pratiklerine,³ loncaların sivil toplum örgütü olup olmadıklarına⁴ veya esnafın yeniçerilerle olan ilişkisine dikkat çekmiştir.⁵ Diğerleri ise esnafın etik kurallarına ve örgütlenme biçimlerine;⁶ etnik-dini yapılarıyla⁷ esnaf usta, kalfa ve çıraklarına dairdir.⁸ Konuyla ilgili İstanbul özelinde de birçok çalışma yapılmıştır. Bunlar arasında esnaf sayımları üzerinden esnaf/emek görüntülerine odaklanmış olanlar da yer almaktadır.⁹

³ Engin Deniz Akarlı, “Gedik: A Bundle of Rights and Obligations for Istanbul Artisans and Traders, 1750-1840”, Haz. Alain Pottage, Martha Mundy, *Law, Anthropology, and the Constitution of the Social: Making Persons and Things*, Cambridge University Press, Cambridge, s.166–201.

⁴ Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600–1700*, The Hebrew University, Jerusalem, 1988.

⁵ Bu konuda geniş bir literatür bulunmaktadır. Örneğin bk. Robert W. Olson, “Jews, Janissaries, Esnaf and the Revolt of 1740 in Istanbul: Social Upheaval and Political Realignment in the Ottoman Empire”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol 20, No 2, May 1977, s.185-207; Cemal Kafadar, “On the Purity and Corruption of Janissaries”, *Turkish Studies Association Bulletin*, No 15, 1991, s.273-80; Andre Raymond, “Soldiers in Trade: The Case of Ottoman Cairo”, *British Society for Middle Eastern Studies: Bulletin*, Vol 18, No 1, 1991, s.16-37; Donald Quataert, “Janissaries, Artisans and the Question of Ottoman Decline 1730-1826”, *Workers, Peasants and Economic Change in the Ottoman Empire 1730- 1914*, ISIS Press, İstanbul, 1993, s.197-203.

⁶ Abdul-Karim Rafeq, “Craft Organization, Work Ethics and the Strains of Change in Ottoman Syria”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol 111, No 3, 1976, s.495-511.

⁷ Onur Yıldırım, “Ottoman Guilds as a Setting for Ethno-Religious Conflict: The Case of the Silk-thread Spinners’ Guild in Istanbul”, *International Review of Social History*, Vol 47, No 3, December 2002, s.407-19; Randi Deguilhem, “Shared Space or Contested Space: Religious Mixity, Infrastructural Hierarchy and the Builders’ Guild in Mid-Nineteenth-Century Damascus”, Haz. Suraiya Faroqhi, Randi Deguilhem, *Crafts and Craftsmen of the Middle East: Fashioning the Individual in the Muslim Mediterranean*, I.B. Tauris, London, 2005, s.261-82; Serdar Furtuna, “The Barber’s Mirror: An Observation on Ethno-Religious Division of Labour through Barbers of the Late Eighteenth to Mid-Nineteenth-Century Ottoman Empire in the Capital and Provincial Centres”, yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2015.

⁸ Nikolay Todorov, “19.cu Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Esnaf Teşkilatında Bazı Karakter Değişimleri”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Vol 27, No 1-2, 1967-68, s.1-36; Sherry Vatter, “Journeyman Textile Weavers in Nineteenth-Century Damascus: A Collective Biography”, Haz. Edmund Burke III, D.N. Yaghoubian, *Struggle and Survival in the Modern Middle East*, Berkeley: University of California Press, Berkeley, 1993, s. 64-79; John T. Chalcraft, *The Striking Cabbies of Cairo and Other Stories: Crafts and Guilds in Egypt 1863-1914*, SUNY Press, Albany, 2004; Nalan Turna, “Ottoman Apprentices and Their Experiences”, *Middle Eastern Studies*, Vol 55, No 5, 2019, s.683-700.

⁹ Bu konuda bir çalışma için örneğin bk. Betül Başaran, Cengiz Kırılı, “Some Observations on Istanbul’s Artisans during the Reign of Selim III (1789-1808)”, Haz. Suraiya Faroqhi, *Bread from the Lion’s Mouth: Artisans Struggling for a Livelihood in Ottoman Cities*, Berghahn Books, Oxford, 2015, s.259-77; Cengiz Kırılı, “A Profile of the Labor Force in Early Nineteenth-Century Istanbul”, *International Labor and Working Class History*, No 60, 2001, s.125-40.

Bu makalenin ana konusunu oluşturan esnaf sayımlarına dair çalışmalar arasında Mübahat S. Kütükoğlu'nun "Osmanlı Esnaf Sayımları" adlı makalesi sayılabilir. Kütükoğlu bu makalesinde konunun genel bir çerçevesini çizmiştir.¹⁰ Nejdet Ertuğ, İstanbul'daki hamal ve hamal ücretlerinin yer aldığı sayımlara dair bir çalışma yapmıştır. 1822 yılından verdiği bir örnekte, hamalların memleketleri, askerlik durumları, etnik/dini statüleri ile kefillerinin kimler oldukları listelemiştir.¹¹ Yazar ayrıca, 18. yüzyıl sonu İstanbul'daki medrese ve esnaf sayımlarını çalışmış, esnaf gruplarını belirlemiş ve işyerlerinde toplam çalışan sayısını vermiştir.¹² Betül Başaran ve Cengiz Kırılı yine aynı dönemdeki kefalet defterlerini kolektif gözetleme, sosyal kontrol ve ayrıca istatistiki devlet çerçevesinde incelemişlerdir. Ahmet Yaşar ise 18. yüzyıldan 19. yüzyıla giden süreçteki hanları çalışmış ve isyan sonrasında güvenlik amacıyla yapılan sayımlara dikkat çekmiştir.¹³ Konusunu doğrudan esnaf oluşturmaya da Işıl Çokuğraş bekâr odalarında ve işyerlerinde kalan esnafı tespit etmiştir.¹⁴ Serdar Furtuna İstanbul için kefalet, Bursa, Selanik ve diğer kentler için ise temettuat verilerini kullanarak Osmanlı berberlerinin etnik dini durumlarını ve iş birliklerini ortaya koymuştur.¹⁵ Daniel Ohanian 20. yüzyıl başlarına 1907 genel nüfus sayımı için İstanbul Ermeni Patrikliği'nin hazırladığı listelerle İstanbul'un güneyindeki Ermenilere dair analizler yapmış ve Müslüman ve Ermeni hane yapısını karşılaştırmıştır.¹⁶ Lorans Baruh Tanatar ise İstanbul'daki tekstil iş koluyla terzi ve tuhafiyeci gibi birçok farklı esnafın dökümünü yapmıştır.¹⁷

¹⁰ Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı Esnaf Sayımları", *Osmanlı Öncesi İle Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri, 9-10 Mayıs 2002 Bildiriler*, 2. Cilt, Globus Basımevi, İstanbul, 2003.

¹¹ Nejdet Ertuğ, *Osmanlı Döneminde İstanbul Hamalları*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008, s.231-244.

¹² Nejdet Ertuğ, *Sultan III Selim Dönemi İstanbul'da Esnaf Grupları ve Medreseler*, Kitabevi, İstanbul, 2016, s.33-34.

¹³ Ahmet Yaşar, "Controlling Space: State Supervision over Urban Khans in Eighteenth- and Early Nineteenth-Century Istanbul", *Archiv Orientalní*, No 87, 2019, s.219-38; Kefalet pratikleri için ayrıca bk. Nalan Turna, "Pandemonium and Order: Suretyship, Surveillance and Taxation in Early Nineteenth-Century Istanbul", *New Perspectives on Turkey*, No 39 (2008), s.167-189.

¹⁴ Çokuğraş, *age.*, s.212-261.

¹⁵ Furtuna, *age.*, s.66-99. Temettuat defterlerini sadece Furtuna çalışmıştır. Burada sadece örneklendirme yapmak amacıyla Furtuna'nın bu çalışmasına referans verilmiştir.

¹⁶ Daniel Ohanian, *The C. 1907 Ottoman Census and The Demography of Armenians in Southern Istanbul*, yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tarih Bölümü, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul, 2016; Kemal Karpat bu sayımı 1905-1906 nüfus sayımı olarak tanımlamıştır. Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1814): Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s.75.

¹⁷ Lorans Baruh Tanatar, *A Study in Commercial Life and Practices in Istanbul at The Turn of the Century: The Textile Market*, yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tarih Bölümü, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 1993.

Elinizdeki bu makale daha önce çalışılmamış olan ve erken 20. yüzyılda, İstanbul metal iş kolundaki esnaf ve zanaatkârların yer aldığı bir esnaf sayımını incelemektedir. Bu liste ve bahsi geçen dönemdeki esnaf/zanaatkârlara dair bütünsel bir çalışma bulunmamaktadır.

Makalede bahsi geçen esnaf sayım listesinin incelenmesiyle, metal iş kolunda çalışmakta olan esnaf usta, kalfa ve çıraklara dair önemli bazı analizler yapılmaktadır. Bunların ve listede yer alan bazı fabrika işçilerinin (ameleleri) nerelerde çalışıp nerelerde yaşadıkları analiz edilmektedir. Kente gelen bekâr (tek başına yaşayan) erkeklerin bir hanede değil de çalıştıkları dükkânlarda, oda (muhtemelen bekâr odaları), baraka, kahvehane, gazino gibi yerlerde kaldıkları gösterilerek, kentin mevsimlik veya kalıcı göçle değişen dinamik nüfus yapısına dair bazı veriler ortaya konulmaktadır. Kısacası elinizdeki bu makale erken 20. yüzyılda bir milyonu biraz aşan nüfusa sahip olan İstanbul'daki metal esnaf ve zanaatkârlarına yani sıradan insanlara dair analizler yapmaktadır.

Modernleşmenin Esnafa Etkisi

19. yüzyıldan itibaren İstanbul, sanayileşme, kentleşme ve modernleşme ile mekânsal olarak dönüştü. Sanayileşme oranı düşük olsa da, İstanbul bir araliman kentti ve bu nedenle burada belli bir sermaye birikimi oluştu. Bu sürecin bir parçası olarak, mal-hizmet akışına uygun olacak şekilde daha düzenli ve kontrollü hale geldi.¹⁸

İstanbul, kent planlarının yapılmasıyla 1850'li yıllardan itibaren yeni bir evreye girdi. Liman/ara liman kenti olarak değişen ticaret biçimleriyle ve yapılan reformlarla geleneksel kent merkeziyle onun dışında kalan yerlerde yeni modern alanlar ortaya çıktı. İstanbul artık atlı araba ve tramvayla ulaşımın sağlandığı, hatta tramvay, deniz ve demiryollarının kent merkezinde kesiştiği, nüfusun arttığı, yeni alanların iskâna açıldığı, zaman zaman yangınlar sonucunda eski yapısında değişimlerin ortaya çıktığı bir kent oldu.

1864 yılında meydana gelen Hocapaşa yangını ve Galata surlarının yıkılması sonrasında kent yeniden yapılanmaya başladı. Kentin merkezi iş alanı Galata'dan sonra Beyoğlu'na doğru yayıldı. Kent, Haliç'ten Pera'ya doğru üç eksenle gelişti. Sahil boyunca Tophane'den Ortaköy'e, Taksim'den Şişli'ye uzanan yolun batı tarafındaki yerleşmeler oluşturuldu, Dolmabahçe'den başlayıp Teşvikiye-Nişantaşı yönündeyse içeriye doğru devam etti.¹⁹

¹⁸ Asuman Türkün, Hatice Kurtuluş, "Giriş", *İstanbul'da Kentsel Ayrışma: Mekansal Dönüşümde Farklı Boyutlar*, Haz. Hatice Kurtuluş, Bağlam, İstanbul, 2005, s.11-12.

¹⁹ İlhan Tekeli, "Modernleşme Sürecinde İstanbul'un Nüfus Dinamikleri Nasıl Değerlendirilmeli?", *Eski İstanbullular, Yeni İstanbullular*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2009, s.22-23.

19. yüzyılın İstanbulu, dünya kapitalist sistemiyle entegre olma sürecine girdi. Aynı süreçte, bankalar, sigorta ve anonim şirketler, iş hanları kuruldu ve buna paralel olarak, demir yolları istasyonları, liman, rıhtım, antrepolar, posta binaları inşa edildi.²⁰ Ayrıca modernleşmenin etkisi altındaki kentte yeni devlet kurumları ve bürokrasisi oluşturuldu ve belediye esnafın yaşamında yerini almaya başladı. 19. yüzyıl ve sonrasında merkezi devlet ve belediye (*Şehremaneti*) örneğin vergilendirme pratikleri, denetleme mekanizmaları, temizlik/hijyen kuralları ile esnafın hayatında daha görünür hale geldiler.

Yine de esnafın hayatındaki değişim ve dönüşüm daha önce başladı. Örneğin bu süreç 1770'lerdeki savaş ortamına ve hatta daha öncesine götürülebilir.²¹ 19. yüzyıl için 1826'da yeniçeriliğin kaldırılması önemli bir kırılma noktası oldu. İstanbul, Sofya, Kahire, Belgrad gibi bazı önemli kentlerde özellikle Müslüman esnafın gardiyamı olarak nitelendirilen yeniçerilerin ortadan kaldırılmasıyla kent-korumacı ekonomi geriledi. 1838 yılında Osmanlı İmparatorluğu ve İngiltere arasında imzalanmış olan Baltalimanı Antlaşması ile ticaretin yabancı tüccarın eline geçmesi süreci genişledi.²² Makine ürünü malların ithal edilmesiyle bazı yerli tezgâhlar kapanmaya başladı. Osmanlı ürünlerinin daha fazla ücret ödeyen Avrupalı tüccara satılması zaman zaman kıtlık tehlikesinin ortaya çıkması gibi olumsuz sonuçlar doğurdu.²³ Yabancı tüccarlar perakende ticaret yapmaya başladılar. Bu tüccarlar ile dellal ve simsarların alanı genişledi.²⁴

Osmanlı Devleti serbest ticaret antlaşmalarının olumsuz etkilerine karşı bazı önlemler aldı. Örneğin, 1860'larda esnaf şirketleşme yoluna girdiyse de pek başarılı olunamadı.²⁵ Yine de bu dönemde Osmanlı'da bir ön sanayileşmeden bahsetmek mümkündür.

Bu süreçte ayrıca narh denilen sabit fiyat uygulamalarıyla gedik denilen tekel uygulamaları ortadan kalkmaya başladı. Narh, 19. yüzyılın ortalarından itibaren

²⁰ Tekeli, *agm*, s.21.

²¹ Esnafın uyum ve dönüşümü hakkında örneğin bk. Onur Yıldırım, "Osmanlı Esnafında Uyum ve Dönüşüm, 1650-1826", *Toplum ve Bilim*, No 83, 1999/2000, s.146-177.

²² Balta Limanı Antlaşması'nın etkisi her yerde aynı değildi. Bölgesel, yerel ve uzun mesafeli ticaretin hâkim olduğu örneğin Musul'da sadece dış ticaretle sınırlı kaldı. Sarah D. Shields, "Mosul and the Free Trade Treaties: The Non-Effects of The Commercial Convention on An Inland Province", *New Perspectives on Turkey*, No 7, 1992, s.122.

²³ Mübahat S. Kütükoğlu, *Balta Limanı'na Giden Yol: Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s.269-70.

²⁴ Çoşkun Çakır, Yakup Akkuş, "Osmanlı İstanbul'unda Ticaret", , *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi Cilt VI: İktisat, Ulaşım ve Haberleşme*, Haz. Çoşkun Yılmaz (Bölüm Editörleri Çoşkun Çakır, Ali Akyıldız), İBB Kültür A.Ş.; Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi-İSAM, İstanbul, 2015, s.171.

²⁵ Kenan Mortan, Önder Küçükerman, *Çarşı, Pazar, Ticaret ve Kapalıçarşı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s.104.

et ve diğer gıda maddelerine uygulanmadı. 1870'lerden sonra sadece ekmek için geçerli oldu. Olağanüstü koşulların olduğu I. Dünya Savaşı döneminde yer yer narh uygulaması yapıldı.²⁶ Gedik, resmî olarak 1867'de kaldırıldı. Bunun bazı istisnaları oldu. Örneğin, gedikli meyhaneciler varlıklarını sürdürdüler. 1886'da Almanya ve Yunanistan Sefaretleri'nin itirazlarına rağmen meyhanecilerin gedik imtiyazları devam etti.²⁷

20. yüzyılın başlarında çoğu lonca tekeli kırılarak, farklı esnaf birleşimleri oluştu; esnafın bir kısmı fabrikalarda çalışmaya başladı. Bazıları kendini değişen ekonomik koşullara adapte ederken bazıları yok oldu.²⁸ Osmanlı imalatı genel olarak lonca temelli, örgütlü ve erkek egemen kent ekonomisinden, kadın emeğine dayanan örgütsüz/dağınık kırsal ekonomiye geçti.²⁹

Çırak, kalfa ve ustadan oluşan yapı kısmen devam etti. Fakat yeni bileşimler ortaya çıktı. Usta ile çırak arasında kalifiye ücretli işçi olarak konumlanmış olan kalfaların en azından bir kısmı kendi işyerlerini açtılar. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sanayi ve çırak mekteplerinin kurulmasıyla esnafın geleneksel yapısı daha fazla dönüştü.³⁰

Kentsel Mekânların Denetimi ve Osmanlı Esnaf Sayımları

Osmanlı döneminde kentsel denetim konusunda birçok tedbir alındı. Örneğin 17. yüzyılda Sultan IV. Murad döneminde (1623-1640), 1638 tarihi itibarıyla detaylı bir sayım yapıldı. Evler, Müslüman ve gayrimüslim mahalleler, loncalar, meyhaneler, kamu binaları, camiler, medreseler, dükkânlar, han, kervansaray ve kahvehane gibi birçok kentsel mekândakiler sayıldı. Bu sayımın amacı Sultan Murad'ın İran ve Irak'a düzenleyeceği askeri seferleri finanse etmektir.³¹ 1703 ve 1730 isyanlarında kamusal alanlar, kahvehaneler, meyhaneler yani yeniçeri, esnaf ve işsizlerin toplandığı yerler kontrol altına alınmaya çalışıldı. Patrona Halil isyanından sonra kahvehaneler ve hamamlar kapatıldı.³² Sultan III.

²⁶ Çakır, Akkuş, *agm*, s.166-167.

²⁷ İhsan Erdoğdu, *Yenileşme Dönemi İstanbul'unda Meyhaneler ve Meyhanecilik (1826-1908)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Tarih Bölümü, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon, 2019, s.239.

²⁸ Örneğin Mısır esnafının yeniden yapılanması hakkında bk. Chalcraft, *age.*, s.9-12, 44-46.

²⁹ Konuyla ilgili bk. Donald Quataert, "Ottoman Women, Households, and Textile Manufacturing, 1800-1914", *Women in Middle Eastern History*, Haz. Nikki Keddie and Beth Baron Yale University Press, New Haven, 1991, s.161-176; Nikki R. Keddie, *Women in The Middle East: Past and Present*. Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2007, s.62.

³⁰ Çıraklar konusunda bk. Turna, "Ottoman Apprentices and Their Experiences", s.683-700.

³¹ Fariba Zarinebaf, *Crime and Punishment in Istanbul, 1700-1800*, University of California Press, Berkeley, 2010, s.129.

³² *Age*, s.126.

Selim döneminde (1789-1807) güvenlik amacıyla sayımlar yapıldı.³³ 1790'larda İstanbul'daki birçok mekândaki kefilsiz bekârlarla serserilerin kimler oldukları aynı yolla tespit edilmeye çalışıldı. Bu sayımların amacı anılan yerlerdeki kişileri kefile bağlamak ve kefilsiz olanlarıysa memleketlerine geri göndermekti.³⁴ Kefalet defterlerine örneğin sur içi ve sur dışındaki dükkân, bağ, bahçe, kayıkçılar, hamallar, sakalar kısacası tüm İstanbul esnafı, sayıma tabi tutulanların adları, unvanları, kaldıkları yerler, kent dışından yakın zamanda gelmiş olanların geldikleri yerler kaydedildi.³⁵ 1821'de Rum isyanı nedeniyle İstanbul'daki esnaf sayıma tabi tutuldu.³⁶ Esnaf sayımlarının bir amacı da örneğin 1821 yılında patlak veren Rum isyanı sırasında olduğu gibi kimlerde silah olup olmadığını tespit etmektir.³⁷ 1826 yılında yeniçeri mekânları olan ve siyasallaşan kahvehaneler kapatıldı ve sonrasında küçültülerek berber dükkânlarına dönüştürüldüler.³⁸ Bu şekilde sayımlar yapılarak kentsel denetim sağlanmaya çalışıldı.

Sayımların bir diğer amacı da esnafa alın vergilerin tespit edilmesiydi. Bunlardan biri, örneğin, ihtisab vergisinin düzenlenmesi amacıyla 17. yüzyılın son çeyreğinde gerçekleştirilmişti. Sultan II. Mahmud döneminde (1808-1839) bir benzeri genişletilerek yapıldı.³⁹

Esnaf sayımlarda gedik ve dükkân sayısı, bazen de esnafın Müslüman mı gayrimüslim mi oldukları, kimlerle ortaklık yaptıkları, usta, kalfa, çırak sayıları, bazen de evli mi bekâr mı oldukları bilgileri yer alıyordu.⁴⁰ 19. yüzyıldaki birçok sayım NFS.d/Nüfus Defterleri'nde yer almaktadır. Bu defterlerin birinde duhancı esnafının adı, dükkânının yeri, nereli olduğu, bıyıklı mı bıyıksız olduğu, varsa bıyık rengi, doğum tarihi gibi bilgiler yer almaktadır.⁴¹ 1833 tarihli bir

³³ Başaran, Kırılı, "Some Observations on Istanbul's Artisans during the Reign of Selim III (1789-1808)", s.259-277.

³⁴ Ertuğ, *Sultan III Selim Dönemi İstanbul'da Esnaf Grupları ve Medreseler*, s.2-3.

³⁵ Betül Başaran, Cengiz Kırılı, "18. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Esnafı", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Esnaf ve Ticaret*, Haz. Fatmağül Demirel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012, s.7.

³⁶ Turna, "Pandemonium and Order: Suretyship, Surveillance and Taxation in Early Nineteenth-Century Istanbul", s.167-189.

³⁷ Aynı yer.

³⁸ Bk. Nalan Turna, "Ondokuzuncu Yüzyıl İlk Yarısında İstanbul'da Berber Olmak, Berber Kalmak." *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarib Enstitüsü Yakın Dönem Tarib Araştırmaları Dergisi*, No 9, 5/2006, s.171-188.

³⁹ Kütükoğlu, "Osmanlı Esnaf Sayımları," s.409.

⁴⁰ Aqm., s.406, 409.

⁴¹ İstanbul/Asitane'de mevcut değirmen ve fırınlarda sakin Ermeni ekmekçi, fırıncı ve değirmenci esnafının nüfus defteri olarak geçmektedir. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı-Osmanlı Arşivi (bundan sonra BOA),- *Nüfus Defterleri (NFS.d)*, 539, H-29.12.1273 (M-20.8.1857).

başka nüfus defterindeyse Sivas'taki gayrimüslimler ve dolayısıyla da gayrimüslim esnaf-zanaatkârlar bulunmaktadır. Örneğin, kuyumculuk yapan Mıgır adlı bir gayrimüslim, iki oğluyla birlikte sayılmıştı; bu tarihte kadınlar sayılmadığından aynı evdeki kadınları tespit etmek mümkün değildir. Aynı defterde kişinin/esnafın adı, ödediği cizyenin kategorisi, yaşı, boyu (orta, kısa veya uzun boylu), sakalının/bıyığının rengi belirtilmiştir.⁴²

19. yüzyılda genel nüfus sayımları yapıldı. 20. yüzyılın başlarındaysa 1902'de hazırlıkları başlatılmış olan 1907 tarihli genel nüfus sayımı gerçekleştirildi. Ayrıca, aynı yüzyılda yangına karşı binaları sigortalamak (Charles E. Goad Şirketi tarafından 1904-1906 arasında) amacıyla da sayımlar yapılmıştı.⁴³ Bu makalenin konusunu oluşturan ve aşağıda detaylandırılacak olan İstanbul esnaf sayımıysa diğer bazı sayımlar gibi öncelikle güvenlik amacıyla yapılmıştı.⁴⁴

Erken 20. Yüzyıl İstanbul'unda Bir Esnaf Sayımı

Bu makalenin konusunu oluşturan ve erken 20. yüzyıla ait esnaf sayım listesi, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı-Osmanlı Arşivi'nde *Yıldız Perakende Zabtiye Nezareti Maruzatı* (Y.PRK.ZB) adlı tasnifte 33/14 no'da yer almaktadır. Sayımın yer aldığı belge üzerinde/arkasında herhangi bir tarih bilgisine rastlanılmamıştır. Arşiv tasnifinde hicri 29.12.1320 (miladi olarak 29.03.1903) "tahmini tarih" (tt) olarak verilmiştir. Yapılan bu tarihlendirmenin tahmini olmasının nedeni Yıldız Sarayı'ndan Osmanlı Arşivi'ne aktarılan belgelerin perakende yani dağınık evrak kategorisinde olmalarından kaynaklanıyor olmalıdır.

Her ne kadar arşiv tasnifinde 1903 yılı kullanılmış olsa da, bir kaç yıl sonrasına karşılaşılan bir belge, söz konusu tarihlendirmenin yanlış olabileceğini düşündürmektedir. Listenin içeriğinin metal esnaf/zanaatkârlarından oluşması hicri 1324/miladi 1906 tarihli *Dabilye Nezareti Muamelat* (DH.TMIK.M)

⁴² Sezgin Zabun, *1833 Osmanlı Arşiv Kayıtlarına Göre Sivas Gayrimüslim Nüfus Defteri*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2018, s.153.

⁴³ Detaylar için bk. *Charles Edouard Goad'ın İstanbul Sigorta Haritaları*, Haz. İrfan Dağdelen, İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, İstanbul, 2007.

⁴⁴ Esnafın nasıl daha fazla kontrol altında tutulacağına dair bazı detaylar Şehremaneti muhasebeciliğine bağlı olarak kurulan Esnaf Kalemi talimatnamesinde yer almaktadır. Detaylar için bk. *Düstur, Birinci Tertib (4 Zilkade 1304-14 Ramazan 1312/13 Temmuz 1303 (1887)-27 Şubat 1310 (1890))*, Cilt 6, Devlet Matbaası, Ankara, 1939, s.1150-5. Osmanlı döneminde güvenlik amacıyla sadece sayımlar yapılmıyordu veya kefalet uygulamasına başvurulmuyordu. Örneğin insanların hareketlerini kontrol eden uygulamalar arasında iç pasaport ve aynı zamanda dış pasaport uygulamaların sayabiliriz. İç pasaport hakkında bk. Nalan Turna, *19.yy.'dan ve 20. yy.'a Osmanlı Topraklarında Seyahat, Göç ve Asayiş Belgeleri: Müürür Tezkereleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2013; Modern jandarma ve polis teşkilatları da bu dönemde geliştirildi. Bk. Nadir Özbek, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Güvenlik, Siyaset ve Devlet, 1876-1909", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, No 16, 2004, s.59-95.

tasnifinde 224/65no.'da yer alan bir dosyanın içeriğiyle örtüşmektedir. Bu dosyada yer alan bir belgede, Ermeni (arşiv kaynaklarında “erbab-ı fesad” veya “Ermeni fesedesi” olarak geçmektedir) cinayet işlemek için kullandıkları aletlerin bazı kısımlarını Dersaadet/İstanbul'daki demircilere yaptırdıklarını ve bu nedenle demirci esnafının ve dükkânlarının sıkı kontrol edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Devlet, isyancı Ermenilerin gerek duydukları kimyasalları İmparatorluk dışından getirdiklerini fakat silahların bazı kısım ve detaylarını İmparatorluk içinden satın aldıklarını tespit etmişti. Bu nedenle, İstanbul'daki demirci esnafı dükkân ve mağazaları, dökümhane ve denizcilik/gemicilik ile ilgili özel inşaat tezgâhları sanayileri (hususî inşaat-ı bahriye destgahları)⁴⁵ ve buralarda çalışan işçiler (listede Tavukpazarı'ndaki nal fabrikası işçisi 24 gayrimüslim, yine fabrika yazıcısı-sahibi yine iki gayrimüslim ile birlikte sayılmıştır),⁴⁶ demir alet ve edevatına özel kalıp üretenler, çinkografilik (çoğaltılmak istenilen resim veya yazıların kalıbını çinko üzerine çıkarma sanatı), hakkâklık (maden, taş, tahta vb. üzerine şekiller ve özellikle de mühür kazıma işi) gibi işleri yapan usta ve çırakların ev ve işyerlerinin listelenmesine ihtiyaç duyulmuştu.⁴⁷

Aynı dosyada ayrıca sık aralılarla esnaf/zanaatkârların iş yerlerinin teftiş edilmesi, işlerinin başında olmayan usta ve çırakların tespit edilmesi yoluna gidildiği anlaşılmaktadır. Burada hastalık, hizmetin veya yapılan sanatın terkedilmesi durumları istisna tutulmuştu. Listede bu şekilde Kuşdili'nde demirci kalfası olarak çalışmış olan bir gayrimüslimin mesleği bırakmış olduğu yazmaktadır. Mesleği bıraktığından dolayı ikametgâh adresine yer verilmemiştir.⁴⁸

Devletin amacı, bu esnaf/zanaatkârların işyerlerinin dışındaki herhangi bir yerde kontrol dışı üretim yapmalarının önüne geçmekti. Özellikle Ermeni ve Bulgar olan esnaf ve işçiyeye ve de Pendik, İzmid, Alemdağı, Tekfurdağı tarafları ile Üsküdar da Yeni Mahalle gibi semtlere daha fazla dikkat edilmesi gerektiği vurgulanıyordu. İstanbul'da daha önce meydana gelmiş olan Ermeni olaylarından, Beyoğlu ve Kasımpaşa taraflarında yer alan kiliselerin nasıl toplanma merkezleri haline dönüştüğünden bahsedilerek güvenlik sorununun ciddiyetine dikkat çekiliyordu. Tüm bu nedenlerle Zabtiye ve Şehremaneti'nin ayrı ayrı defterler tutması gerektiği, yapılan işlerin ve işçilerin kayda geçirilmesinin önemi vurgulanıyordu.⁴⁹ Listede yer alan esnaf/zanaatkârların

⁴⁵ Listede sadece bir kişi hususî inşaat-ı bahriye destgahı işiyle anılmıştır. *BOA, Yıldız Perakende Zabtiye Nezâreti Marużatı* (bundan sonra Y.PRK.ZB), 33/14, no.274.

⁴⁶ *BOA*, agb., no.102-127.

⁴⁷ *BOA, Dabilye Nezâreti Muamelat (DH.TMIK.M)*, 224/65, H-25.4.1324 (M-18.6.1906).

⁴⁸ *BOA, Y.PRK.ZB*, 33/14, no.1043.

⁴⁹ *BOA, DH.TMIK.M*, 224/65.

metal iş kolunda olmaları ve aralarında yüksek sayıda Ermeni bulunması ve yukarıda bahsi geçen dosyanın içeriğiyle örtüşmesi sayımın 1906'da yapıldığını göstermektedir.

Kıscacası, bu sayım II. Abdülhamid döneminde patlak veren 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı⁵⁰ sonrasında belirginleşen Ermeni sorunu, özellikle de 1894-96 tarihli Ermeni Olayları⁵¹ ve sonrasında daha fazla Ermeni'nin otonomi veya bağımsızlık adına silahlandığı geniş bir sürecin parçası olarak değerlendirilmelidir. Aynı tarihlerde devletin taşradan gelmiş olup da bir mesleğe sahip Ermenileri ve Bulgarları sayıma tabi tuttuğunun görülmesi,⁵² Ermeniler (devlete göre “fesad” çıkarıcılar) için bomba imal eden iki Ermeni'nin bir demirci esnafı ile görüşüklerinin tespit edilmesi, dolayısıyla demirci esnafı gibi silah üretimi yapma potansiyeline sahip esnafın güvenlik nedeni ile özellikle sayılma ihtiyacını göstermektedir.⁵³

Anılan listenin detaylarına gelince, liste 38 sayfadan oluşmaktadır (aşağıda ilk sayfanın baş kısmı verilmiştir). Her sayfada “numero”, “ismi ile pederinin ismi”, “san'atı”, “dükkân-ı mezkûrun semt-i meşhûri ile zokak numerosu”, “mukim bulunduğu hane ve zokak numerosu” başlıkları altında beş sütün bulunmaktadır.

نومرد	کۆماریه بیلیک کیم	عستری	کۆماریه کاتیبی	توقونلار
۱	بیرمعه واریه	توقونلار	توقونلار	توقونلار
۲	بیرمعه واریه	توقونلار	توقونلار	توقونلار
۳	بیرمعه واریه	توقونلار	توقونلار	توقونلار
۴	بیرمعه واریه	توقونلار	توقونلار	توقونلار
۵	بیرمعه واریه	توقونلار	توقونلار	توقونلار
۶	بیرمعه واریه	توقونلار	توقونلار	توقونلار
۷	بیرمعه واریه	توقونلار	توقونلار	توقونلار
۸	بیرمعه واریه	توقونلار	توقونلار	توقونلار
۹	بیرمعه واریه	توقونلار	توقونلار	توقونلار
۱۰	بیرمعه واریه	توقونلار	توقونلار	توقونلار

Resim 1: Esnaf sayımı, ilk sayfa, BOA, Y.PRK.ZB, 33/14

Liste, 1'den başlayarak 1071 numaraya kadar sıralanmıştır. Fakat aralarda hem yanlış numaralandırmalar yapılmış hem de bazı numaralar atlanmıştır. Şöyle ki; 151 sıra numarasında hiçbir bilgi girişi yapılmamıştır. 418 sıra numarası ise mükerrerdir. Ayrıca 900 sıra numarasından doğrudan 951 sıra numarasına atlanılmıştır. Burada kâtibin Arapça sıfır (۰) ile beş (۵) rakamlarını karıştırması söz konusu olmalıdır çünkü 900 ve 951 sıra numaraları aynı sayfada ve peş peşe sıralanmaktadır ve ayrıca 951 sıra numarasının hemen ardından 952 gelmektedir.

⁵⁰ Detaylar için bk. Özbek, agm., s.58.

⁵¹ Örneğin bk. Edhem Eldem, “26 Ağustos 1896 “Banka Vakası” ve 1896 “Ermeni Olayları””, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, No 5, 2007, s.113-46.

⁵² BOA, Y.PRK.ZB, 36/11, H-8.6.1323 (M-10.8.1905).

⁵³ BOA, *Sadaret/Bulgaristan (A.}MTZ (04)*, 146/3, H-22.6.1324 (M-13.8.1906); aynı tarihlerde tüfek imal ettiği tespit edilen Bulgar bir demircinin dükkânında arama yapılmıştı. BOA, *Teftişat-ı Rumeli Evrakı-Manastır Evrakı (TFR.I.MN)*, 116/11521, H-28.12.1324 (M-12.2.1907).

174 sıra numarasındaysa, esnafın sadece hakkâk olduğu bilgisi girilmiştir ve diğer bilgiler, örneğin esnaf pozisyonları ve adres bilgileri eksik verilmiştir. Çok az olmakla birlikte listede bazı esnafın baba adlarıyla⁵⁴ bazılarının usta, kalfa, ırak pozisyonları⁵⁵ verilmemiştir. Liste’de 48 meslek ve bu meslekleri icra eden 1020 kişi bulunmaktadır. Sözü geçen 1020 kişinin 408’i usta, 509’u kalfa, 63’ü ırak, 24’ü işçi, 2’si fabrika yazıcısı ve sahibi, 2’si istimbob fabrikacıdır (sahibi). 12 kişinin meslek pozisyonları ise belirtilmemiştir. Son olarak listede, herhangi bir din ve millet hanesi bulunmadığından dolayı sadece listelenen kişilerin adlarına bakarak metal sektöründe tam olarak kaç Ermeni, Rum ve Yahudi bulunduğunu tespit etmek güçtür. Listede adlarından yola çıkarak 17 Müslüman esnaf/zanaatkâr bulunduğunu söylemek ise mümkündür. Kısacası, bu dönemdeki metal sektöründe çalışan esnaf/zanaatkârın çoğu gayrimüslimdir (toplam 1003 kişi).

Esnaf Sayımına Göre Esnaf /Zanaatkârlar ve Çalıştıkları Yerler

Bu bölümde, listede yer alan çeşitli esnaf kollarına, fabrika sahiplerine ve fabrika çalışanlarına dair detaylar verilecektir. Aşağıda yer alan Tablo1’de esnaf ve genel olarak meslekler ile bu meslek kollarında çalışanların sayıları verilmiştir:

Meslekler	Kişi Sayısı
Araba Demirci [Temurcu]	4
Araba İmalci [imalatçısı]	31
Bakırcı	7
Bıçakçı	8
Boyacı	7
Çilingir	43
Çilingir ve Araba İmalci [imalatçısı]	4
Çilingir ve Sobacı	2
Çivici	13
Demirci [Temurcu]	409
Dökmeci	144

⁵⁴ BOA, Y.PRK.ZB, 33/14, no. 887.

⁵⁵ BOA, agb., no. 283, 284.

Dökmeci, Demirci [Temurcu], Çilingir	36
Döşemeci	9
Fabrika [Usta, Kalfa, Çırak]	14
Fener[ci] Tamirci	1
Fener[ci] ve Sobacı	6
Hakkâk	31
Hırdavatçı	1
Hurdacı	6
Hususi İnşaat-ı Bahriye Destgahı [muhtemelen sahibi]	1
İstimbot Fabrikacısı	2
Kaba Marangoz	8
Kahve Değirmencisi	3
Kaltakçı [eyerin tahtadan olan kısmını yapan kişi]	2
Kamacı	4
Kapı Alaçtı [Kapı Aletçi]	1
Kara Demirci	44
Kara Demirci ve Çilingir	12
Kasacı	5
Kazgancı	3
Kılınçcı	11
Kurşun Dökmeci	3
Marangoz	12
Muslukçu	9
Nal Fabrikası Amelesi [İşçisi]	24
Nal Fabrikası Yazıcısı ve Sahibi	2
Nalbant	2
Soba[ci] ve Demirci	5

Soba[ci] ve Tenekeci	3
Sobacı	16
Top Dökmeci	2
Torna Tamir	1
Tornacı	29
Tulumbacı	22
Ustura İmalci [imalatçısı]	4
Velosist [bisikletçi]	3
Yazıcı	1
Zincirci	10

Tablo 1. Meslekler ve Kişi Sayısı

Tablo 1’den yola çıkarak bazı mesleklerin bir arada yapıldıklarını söyleyebiliriz. Bunlar: 1) çilingir ve araba imalci [imalatçısı], 2) çilingir ve sobacı, 3) dökmeci, demirci [temurcu] ve çilingir, 4) fabrika yazıcısı ve sahibi, 5) fener[ci] ve sobacı, 6) kara demirci ve çilingir, 7) soba[ci] ve demirci, 8) soba[ci] ve tenekeci. Toplamda 70 kişinin (%7 civarında) mesleklerini bu şekilde icra ettikleri anlaşılmaktadır. %93’ünün ise sadece tek bir mesleği bulunmaktadır. 17. yüzyıl İstanbul esnafı ile ilgili çalışmasında Eunjeong Yi, tek başına yapılan mesleklerin daha fazla olduğunu göstermiştir. Yine aynı yüzyılda demirciler ve çilingirler⁵⁶ ayrı ayrı sıralansalar da sadece bir yerde iğneciler, çilingirler, demirciler ile⁵⁷ kazancılar ise kalaycılar ile birlikte listelenmişlerdir.⁵⁸ Muhtemelen bu esnaf zaman içerisinde değişime uğradı. Aynı zamanda Tablo 1’de görüldüğü gibi yeni birleşimler ortaya çıktı.

Listeye göre 88 dükkân numaralandırılmıştır. Numarasız (*bila numero*) olanlar açıkça belirtilmiştir.⁵⁹ Numaralandırılmış dükkânların çoğu, Alacamescit Mahallesi, Ayazma, Fatih, Galata, Mahmutpaşa, Tavukpazarı, Uzunçarşı gibi yerlerdeydi. Numarası bulunmayan dükkân ve ikametgâh adresleri “bir yerin” “ittisalinde” (hizasında), “derununda” (içinde), “arkasında,” “civarında” şeklinde

⁵⁶ Eunjeong Yi, *Guild Dynamic in Seventeenth-Century Istanbul: Fluidity and Leverage*, Brill, Leiden, s.249-50.

⁵⁷ Yi, *age*, s.255.

⁵⁸ *Age*, s.256. Bazen çıkarları örtüşen esnafın birlikte dilekçe verdikleri de oluyordu. Bu illaki esnafın birleşik olduğunu göstermez. Örneğin 17. yüzyıl İstanbul’unda demirciler, kazgancılar ve kalaycılar kömür ihtikânı yapanlara karşı ortak dilekçe vermişlerdi. Bk. *Age*, s.58.

⁵⁹ BOA Y.PRK.ZB, 33/14, no. 864, 865.

tarif edilmişlerdir. Örnek vermek gerekirse bir kara demirci çırağı Kadıköy'de Nizamiye karakolu arkasında bir dükkânda çalışıyordu.⁶⁰ Çilingir esnafı ustası Dikran ile çilingir kalfası Maksud'un çalıştıkları dükkânın adresi, Beykoz'da "han derununda" yani han içerisinde diye belirtilmişti.⁶¹ Sayıları çok olmasa da adres tarifleri bir yerin "civarında" şeklinde de olabiliyordu. Örneğin, Galata Perşembe Pazarı'nda çalışan dökme ustası Kigork veled Akrabas, Pangaltı civarında Çeşme Sokak'ta ikamet ediyordu.⁶² Bazı yerlerde adres tarifleri, Beykoz'da Mehemed'in Bey'in dükkânı⁶³ ve Kanlıca'daki Şefik Bey'in dükkânı⁶⁴ gibi, kişi adları üzerinden yapılmıştı. Kişi adlarıyla anılan işyerlerine Sultan III. Selim dönemi yani 18. yüzyıl İstanbul'unda daha fazla rastlamaktayız.⁶⁵

Burada şöyle bir yorum yapmak mümkündür: 20. yüzyılda özellikle değişkenliğin fazla olduğu İstanbul gibi kentlerde kişi adlarıyla anılan işyerleri ortadan kalkmaya başlamıştı. İşyerleri 19. yüzyıldan itibaren iş hanlarına doğru kaymıştı.⁶⁶ Fakat listeye göre metal iş kolundaki çoğu esnaf/zanaatkar iş hanlarında değil en fazla 7 kişiden oluşan dükkân/atelyelerde çalışmaktaydılar. Adreslemenin bu şekilde yapılmasının muhtemel nedeni bazı adreslerin tamamında numara bulunmamasından dolayı işyerlerinin kişi adıyla anılmasıdır. Ayrıca Galata gibi kozmopolit yerlerde kişi adları üzerinden tanımlanan işyerlerinin olmaması ilişkilerin daha az samimi olduğuna işaret etmektedir. Beykoz gibi herkesin birbirine daha aşina olduğu ve daha az işyerinin bulunduğu, geleneksel sosyal hayatın sürdüğü yerlerde daha yakın ilişki kurulması mümkün olduğundan işyerleri kişi adlarıyla anılıyor olabilir. Bu durumda kozmopolit kent alanlarında daha fazla ve zamanla arttan bir yabancılaşma da söz konusu olmalıdır.

Aşağıda 48 mesleğin icra edildiği işyerlerinin adresleri (sadece ana adres) ve her birinin bulunduğu yerdeki sayıları verilmiştir.

Meslekler	Dükkân Yerleri ve Sayıları
Araba Demirci [Temurcu]	Fatih (3), Haydarpaşa Caddesi (1)
Araba İmalci [imalatçısı]	Beşiktaş (2), Fatih (1), Küçük Taksim

⁶⁰ BOA, agb., no. 1017.

⁶¹ BOA, agb., no. 887, 888.

⁶² BOA, agb., no. 422.

⁶³ BOA, agb., no. 889, 890, 891, 892, 893.

⁶⁴ BOA, agb., no. 898.

⁶⁵ 18. yüzyıl sonu İstanbul'una ait bazı örnekler için örneğin bk. Işıl Çokuğraş, *age*, s.202.

⁶⁶ Konuyla ilgili bk. Tekeli, *agm.*, s.21.

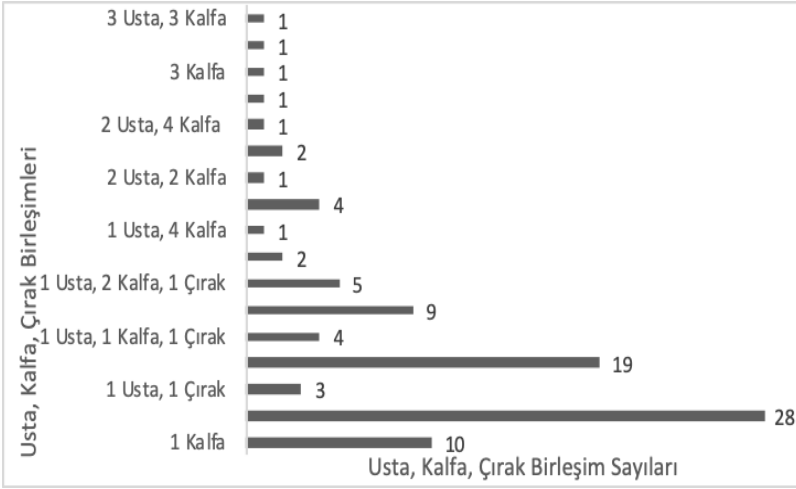
	(3), Nişantaşı (2), Ortaköy (1), Şişli (6), Teşvikiye (1), Tophane (15)
Bakırcı	Galata (7)
Bıçakçı	Feriköy (2), Galata (5), Mahmutpaşa (1)
Boyacı	Ortaköy (6), Tatavla (1)
Çilingir	Azap Kapısı (1), Balat (3), Beykoz (5), Beylerbeyi (1), Beyoğlu (9), Fındıklı (2), Galata (4), Hisar Kale içi (1), Kadıköy (4), Kanlıca (1), Pangaltı (1), Tahtakale (1), Tophane (5), Üsküdar (3), Yağkapanı Caddesi (1)
Çilingir ve Araba İmalci	Beykoz (4)
Çilingir ve Sobacı	Kadıköy (2)
Çivici	Balat (2), Beyoğlu (1), Ebu Ensari (3), Galata (7)
Demirci	Aksaray (2), Alaca Mescid Mahallesi (9), Arnavud Karyesi (2), Ayazma Kapısı (24), Bab-ı Ali (4), Balat (4), Beşiktaş (12), Beyoğlu (29), Büyükdere Caddesi (17), Çamlıkbaşı İskele Sokağı (11), Çengelköy (4), Ebu Ensari (1), Fatih (12), Feridiye (1), Feriköy (21), Fındıklı (9), Galata (98), Göztepe (2), Haydarpaşa Caddesi (3), Hocapaşa (4), İhlamur (Kadıköy'de) (5), Kadıköy (1), Karaköy (1), Kâtip Kasım Mahallesi (1), Kuşdili (10), Kuzguncuk (1), Mahmudiye Caddesi (3), Nerdiban Karyesi (2), Ortaköy (5), Pangaltı (41), Parmakkapı (1), Saraçhane (5), Şişli (17), Tophane (24), Üsküdar (23)
Dökmeci	Ayazma Kapısı (1), Fatih (3), Galata (76), Kalcı Hanı (1), Mahmutpaşa (2), Saraçhane (6), Tahtakale (3), Tophane

	(3), Uzunçarşı (6), Uzunçarşı başı (41)
Dökmeci, Demirci ve Çilingir	Nuruosmaniye (3), Tavukpazarı (33)
Döşemeci	Ortaköy (9)
Fabrika [Usta, Kalfa, Çırak]	Galata (14)
Fener[ci] Tamirci	Tophane (1)
Fener[ci] ve Sobacı	Galata (6)
Hakkâk	Bab-ı Ali (17), Eski Zabıta Sokağı (7), Galata (6). (Sadece bir hakkâk esnafının dükkân bilgisi girilmemiştir).
Hırdavatçı	Balat (1)
Hurdacı	Galata (1), Pangaltı (5)
Hususi İnşaat-ı Bahriye Destgahı [sahibi?]	Kuruçeşme (1)
İstimbot Fabrikacısı	Balat (2)
Kaba Marangoz	Aya Kapı (1), Beşiktaş (5), Kuruçeşme (1), Salı Pazarı (1)
Kahve Değirmencisi	Kutucular (1), Rüstem Paşa Camii Şerifi Caddesi (2)
Kâltâkçı	Saraçhane (2)
Kamacı	Fatih (4)
Kapı Alâtçı	Kadıköy (1)
Kara Demirci	Galata (2), Kadıköy (34), Kuşdili (5), Sancakdar Hayrettin Mahallesi (1), Topkapı (2)
Kara Demirci ve Çilingir	Boyacaköy (3), İstinye (4), Yeniköy (5)
Kasacı	Galata (5)
Kazgancı	Galata (3)
Kılınççı	Mahmutpaşa (11)
Kuşun Dökmeci	Azab Kapısı (1), Garb Kapısı (2)
Marangoz	Beşiktaş (2), Karaköy (1), Nişantaşı

	(1), Ortaköy (8)
Muslukçu	Galata (5), Mahmudiye Caddesi (2), Yağkapanı Caddesi (2)
Nal Fabrikası Amelesi [İşçisi]	Tavukpazarı (24)
Nal Fabrikası Yazıcısı ve Sahibi	Tavukpazarı (2)
Nalbant	Eyüb (2)
Soba[cı] ve Demirci	Kadıköy (5)
Soba [cı] ve Tenekeci	Galata (3)
Sobacı	Balat (3), Beylerbeyi (2), Beyoğlu (2), Eyüb (1), Galata (7), Kadıköy (1)
Top Dökmeci	Mahmudiye Caddesi (2)
Torna Tamir	Mahmudiye Caddesi (1)
Tornacı	Galata (29)
Tulumbacı	Galata (22)
Ustura İmalci/Usturacı	Galata (3)
Velosist [bisikletçi]	Pangaltı (3)
Yazıcı	Feriköy (1)
Zincirci	Fatih (10)

Tablo 2. Dükkânlar: Buldukları Yerler ve Sayıları

Tablo 2'ye göre, çoğu meslek İstanbul'un Avrupa yakasında konumlanmıştı. 1020 meslek çalışanınin 888'i (%87,06) Avrupa yakasında, 132'si (%12,94) Anadolu yakasındaydı. Tablo 2'de adı geçen bazı meslekler sadece bir yerde icra ediliyorlardı. Örneğin, velosistler Pangaltı'da, ustura imalciler Galata'da, kılınççılar Mahmudpaşa'da, Kapu Alatçı sadece 1 kişi ise Kadıköy'deydi.

Grafik 1. Usta, Kalfa, Çırak Birleşimleri ve Sayıları

Grafik 1’de farklı dükkân ve atölyelerde çalışan usta, kalfa ve çırak birleşimleri gösterilmiştir. Bu grafik üzerinden erken 20. yüzyılın başlarında İstanbul’da bir dükkân veya atölyede çalışanların kimler olduğu daha iyi görülecektir. Grafiğe göre toplam birleşim sayısı 17’dir.⁶⁷ Tek başına çalışan usta sayısı 28 iken, tek başına çalışan kalfa sayısı 10’dur.⁶⁸ 4 farklı yerde 2 kalfanın birlikte çalıştıkları görülmektedir. 3 kalfanın bir arada çalıştığını gösteren sadece bir örnek bulunmaktadır. Bazen 1 usta-1 kalfa ya da 1 usta-4 kalfa ile birlikte çalışıyorlardı. Sadece bir yerde usta sayısı kalfa sayısını geçmiştir (3 usta-1 kalfa). Kalfa sayısı ya usta sayısına eşitti (3 usta-3 kalfa) ya da usta sayısının iki, üç veya dört katıydı (1 usta-2 kalfa, 1 usta-3 kalfa, 1 usta-4 kalfa). Usta, kalfa ve çırağın bir arada bulunduğu (1 usta-2 kalfa-1 çırak, toplamda 5; 1 usta-1 kalfa-1 çırak, toplamda 4) 9, sadece 1 usta ve 1 çırağın bir arada bulunduğu 3 işyeri bulunmaktadır.

Yukarıdaki verilerden yola çıkılarak şu tespitler yapılabilir:

1) 20. yüzyıl başlarında metal esnafı ve zanaatkarlarının çalıştıkları dükkânlar sadece bir kişinin çalışacağı kadar küçüktü. Bazıları ise 7 kişinin çalışacağı kadar büyüktü. Bu durum 1860’larda esnaf şirketleşmenin tam gerçekleşmediğine de işaret etmektedir.

2) 19. yüzyılda gedik/tekellerin ortadan kalkmasıyla yukarıda da görüldüğü gibi en azından bazı kalfalar bağımsızlaştı ve kendi işyerlerini açtılar.

⁶⁷ Aynı grafik, listenin tamamını yansıtmamaktadır çünkü aynı yerde bulunan işyerlerinin bazılarının numarası ya yoktur ya da belirtilmemiştir. Daha sağlıklı olacağı düşüncesiyle burada sadece numarası bulunan işyerleri dikkate alınmıştır.

⁶⁸ İhsan Erdinçli’ye göre, 19. yüzyılda İstanbul’un farklı semtlerindeki meyhanelerde kalfa pozisyonuna rastlanmamaktadır. Erdinçli, *age*, s.221.

3) Kendi işyerlerini açmalarına rağmen hâlâ kalfa olarak adlandırılmalarının nedeni kent dışından gelmiş olmalarıyla veya daha önce birlikte çalıştıkları ustaların veya esnaf üyelerinin (her ne kadar geleneksel yapı büyük oranda çözüldüyse de) onayını almadan -yani usta olmadan-kendi işyerlerini açmış olmalarıyla açıklanabilir.

4) Bazı kalfaların henüz kendi dükkânlarını açamamış olmalarının muhtemel nedenleri gayriresmi olarak gedik uygulamasının devam etmesi, henüz kalfalık süresini tamamlamamış olmaları, sermayelerinin yetersiz oluşu ve hatta bu zaman diliminde kendi işyerlerini açmalarının kârlı olmayışı da olabilir.

5) Bir ustanın olmadığı fakat örneğin iki kalfanın bulunduğu işyerlerinin varlığı, sermayesi yetmeyen kalfaların sermayelerini birleştirerek kendi işyerlerini açabildiklerine işaret etmektedir.

6) Bazı işyerlerinde sadece usta ve çırak bulunması fakat kalfanın bulunmaması işin küçük ve kâr payı az olması veya kalfalığın bir zorunluluk olmaması anlamına gelebilir.

Usta, kalfa ve çırağın bir arada bulunduğu birleşimler bazı esnaf/zanaatkârları uzun yıllardır süren çekirdek esnaf yapısının hâlen varlığına işaret etmektedir. (1 usta-2 kalfa-1 çırak, toplamda 5; 1 usta-1 kalfa-1 çırak, toplamda 4. Eunjeong Yi, usta, kalfa, çıraktan oluşan üçlü esnaf yapısının 17. yüzyıl öncesi için çok geçerli olmadığını Suraiya Faroqhi'nin yazdıklarından yola çıkarak söylemektedir. Hatta 17. yüzyıl İstanbul'unda da kalfalık pozisyonuna çok az rastlandığını ifade etmektedir.⁶⁹ Erken 20. yüzyılda başlarında İstanbul'da bu üçlü yapıya rastlansa da usta-çırak, kalfa-kalfa, usta-usta şeklinde farklılıklar göstermektedir. Burada altının çizilmesi gereken bir nokta da aynı işyerinde kalfa-kalfa, usta-usta (birden fazla da olabilir) eşit iş ilişkisine işaret etmektedir. Son olarak ustaların ne kadarının ücret karşılığında çalışan mülksüzleşmiş zanaatkârlar olduğunu anılan listeden tespit etmek zordur.⁷⁰ Yine de birden fazla ustanın bir arada çalışması (3 usta, 3 kalfa; 3 usta 1 kalfa; 2 usta 5 kalfa gibi, bk. Grafik 1) bunun bir göstergesi olabilir. Kalfalarda olduğu gibi sermaye azlığı ile ekonomik güçlülere karşı sermaye birleştirme (belki bir miktar şirketleşme durumu) ihtiyacı, bağımsız işyeri açmanın zor olması nedeniyle başkası adına çalışma gibi nedenlerle açıklanabilir.

⁶⁹ Yi, *age*, s.48.

⁷⁰ Mortan, Osmanlı'nın son döneminde esnafın şu şekilde farklılaştığını yazmaktadır: 1) imalathane sahibi, kendisi çalışan ve başkalarını da çalıştıran imalat sahipleri 2) kentlerdeki mülksüzleşmiş ve ücret karşılığında çalışanlar 3) kırsal alanla ve toprakla bağlantısı kesilmemiş olup da kırsal gelirlerinin yanı sıra mevsimlik ücret gelirleri bulunalar. Mortan, Küçükerman, *age*, s.102.

Esnaf	Aynı Dükkânda Çalışanların Sayısı
Araba Demirci	1
Araba İmalci	1
Çilingir	1
Demirci	1, 2, 3, 5, 6
Dökmeci	1, 2, 3, 4, 5, 6
Dökmeci, Demirci, Çilingir	1, 2, 3, 4, 6, 7
Kahve Değirmencisi	1, 2
Kaltakçı	1
Kamacı	1
Kara Demirci	2
Kılınççı	1, 2, 3
Tornacı	3
Zincirci	2, 4

Tablo 3. Aynı Dükkânda Çalışan Esnaf Sayısı

Yukarıdaki tablo (Tablo 3), numaralandırılmış dükkânlar dikkate alınarak hazırlanmıştır. Tabloya göre, bir dökmeci esnafı dükkânında ya sadece 1 veya 2, 3, 4, 5 yahut 6 kişi bir arada çalışmaktaydı.

Tabloda araba demirci, araba imalci, çilingir, demirci, dökmeci, dökmeci-demirci-çilingir, kahve değirmenci, kaltakçı (eyerin tahtadan olan kısmını yapan kişi), kamacı ve kılınççı esnafı işyerlerinin bazılarında sadece 1 kişi bulunmaktadır. Dökmeci, dökmeci-demirci-çilingir esnafının çalıştığı bir dükkânda ise en az 1 kişi, en fazla 7 kişi mevcuttur. Kısacası, 20. yüzyıl başlarında metal iş kolundaki esnaf ve zanaatkârların işyerlerinde minimum 1, maksimum 7 kişinin çalıştığı görülmektedir. Dolayısıyla metal iş kolunda çalışanların işyerleri maksimum 7 kişinin sığacağı büyüklükteydi.

Daha fazla işgücünün bulunduğu işyerleri daha fazla iş alıyor ve daha fazla kazanç elde ediyor olmalıdır. İşyerlerinin büyüklükleri aslında aynı işi yapan esnaf ve zanaatkârların işgücü ve kazanç açısından eşit olmadıklarını göstermektedir. Esnaf ve zanaatkârların işyerlerinin büyüklüğünü (kişi sayısı üzerinden) listede yer alan bir fabrika ile karşılaştırdığımızda; 2 fabrika ustası, 12

kalfası, Galata Temurcu (Demirci) Sokağı'nda bir fabrikada,⁷¹ 24 işçi ise Tavukpazarı'nda bulunan bir nal fabrikasında çalışıyordu. İlk fabrikada 14, ikinci fabrikada ise 24 kişi çalışıyordu. Fabrikada bir arada çalışanların sayısı, esnaf dükkânlarında çalışan maksimum kişi sayısı olan 7'nin 2 katı veya 3 katından biraz fazladır.

İşyeri (Dükkân/Atölye-İkametgâh İlişkisi)

Aşağıdaki tabloda Müslüman esnafın adları, meslekleri, esnaf içerisindeki pozisyonları, çalıştıkları dükkânlar ile ikametgâh yerleri verilmiştir.⁷²

Ad	Meslek	Dükkân	İkametgâh
Mustafa bin Hüseyin	Araba İmalci Ustası	Nişantaşı	Feriköy
Abdullah (baba adı yok)	Çilingir Ustası	Kanlıca	Kanlıca
Vehbi (baba adı yok)	Çilingir ve Araba İmalci Ustası	Beykoz	Beykoz
Ali bin Abdullah	Demirci Ustası	Üsküdar	Toygar Tepesi (Üsküdar)
Hüseyin bin Ahmed	Demirci Kalfası	Üsküdar	Harmanlık (Üsküdar)
Muharrem bin Salim	Demirci Kalfası	Üsküdar	Kasım Ağa Mahallesi (Üsküdar)
Osman bin Abdullah	Demirci Kalfası	Üsküdar	Dükkân
Aziz bin Hasan	Demirci Kalfası	Üsküdar	Dükkân
Ahmed bin Halil	Demirci Kalfası	Üsküdar	Dükkân
Aziz Çavuş bin Hasan	Demirci Kalfası	Üsküdar	Dükkân

⁷¹ BOA, agb., no. 627, 628.

⁷² BOA, agb., no. 272, 297, 307, 336, 337, 892, 897, 951, 969, 972, 973, 974, 975, 977, 978, 981, 982.

Mehmed bin Hasan	Demirci Kalfası	Üsküdar	Dükkân
İsmail bin Salih	Demirci Kalfası	Üsküdar	Dükkân
Hüseyin bin Mehmed	Demirci Kalfası	Üsküdar	Dükkân
İbrahim bin Mustafa	Döşemeci Kalfası	Ortaköy	Feriköy
Mustafa bin İbrahim	Döşemeci Çırağı	Ortaköy	Feriköy
İsmail bin Hasan	Kaba Marangoz Çırağı	Beşiktaş	Feriköy
Mustafa bin Mehmed	Kara Demirci Ustası	Topkapı	Topkapı

Tablo 4. Müslüman Esnafın Dükkânları İle İkametgâhları Arasındaki İlişki

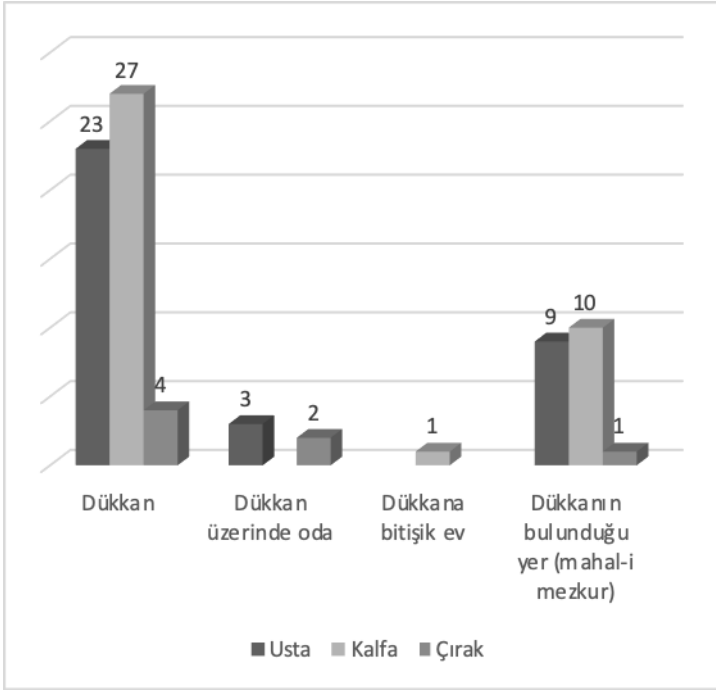
Listede 17 Müslüman esnaf (1020 üzerinden %1,6) bulunmaktadır.⁷³ Tablo 4'e göre bu Müslüman esnaf ve zanaatkarların 7'si çalıştıkları yerlerde (*meşkeûr dükkân*), 10'u ise dükkânlarının dışında bir yerde kalıyordu. Çalıştıkları dükkânlarda kalanların tamamı demirci kalfasıydı. Üsküdar, Beykoz, Kanlıca örneklerinde görüldüğü gibi Müslüman esnafın ve zanaatkarların dükkânları ile ikametgâhları birbirine yakındı. Araba imalci ustası Mustafa bin Hüseyin'in Nişantaşı'nda çalıştığı dükkân, yaşadığı yer olan Feriköy'e yürüme mesafesindeydi.⁷⁴ Döşemeci çırağı Mustafa bin İbrahim'in çalıştığı dükkân Ortaköy'de, yaşadığı yer ise Feriköy'deydi.⁷⁵ Kara demirci ustası olan Mustafa bin Mehmed'in hem çalıştığı hem de ikamet ettiği yer Topkapı'ydı.⁷⁶

⁷³ Bazı işyerlerinin numarasız nedeniyle etnik/dini açıdan değerlendirmek zordur.

⁷⁴ BOA, agb., no. 297.

⁷⁵ BOA, agb., no. 337.

⁷⁶ BOA, agb., no. 272.

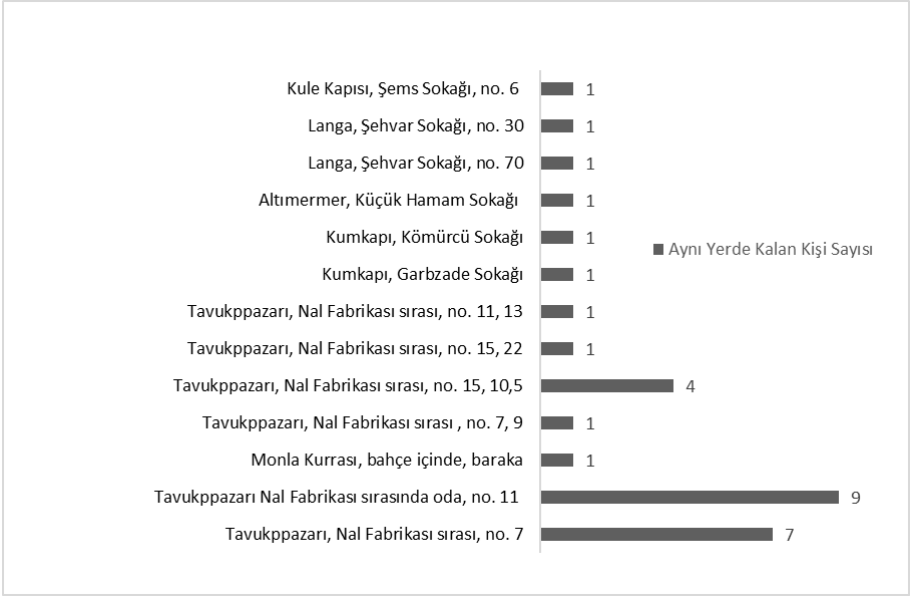

Grafik 2. Dükkânda veya Dükkânın Bulunduğu Mahalde İkamet Eden Usta, Kalfa ve Çırak

Grafik 2'ye göre, bizzat çalıştığı dükkânda kalanlar arasında çoğunluğu kalfaların oluşturduğu görülmektedir. 27 kalfa, 23 usta ve 4 çırak toplamda 54 kişi çalıştığı dükkânlarda, 3 usta ve 2 çırak toplamda 5 kişi ise çalıştıkları dükkânların üzerinde inşa edilmiş odalarda kalıyordu. Sadece 1 kalfa çalıştığı dükkâna bitişik bir evde, 10 kalfa, 9 usta ve 1 çırak toplamda 20 kişi ise çalıştıkları işyerinin bulunduğu yerlerde, muhtemelen bir hane veya odada yaşıyordu. Numarası bulunan dükkânlar üzerinden gidildiğinde kara demirci ve çilingir esnafı ustası Artin veled Aleksan ile çırağı Kıryako veled Yanko'nun çalıştıkları yer olan Yeniköy Köybaşı Caddesi'nde 2 numarada kaldıkları görülmektedir.⁷⁷

Aşağıda yer alan grafik (Grafik 3) bir nal fabrikasında çalışan işçilerin ikametgâh yerlerini ve aynı yerde kalan işçi sayısını vermektedir:

⁷⁷ BOA, agb., no. 348, 349.

Grafik 3. Nal Fabrikası İşçisinin İkametgâh Yerleri ve Aynı Yerde Kalan İşçi Sayısı

Grafik 3'e göre, fabrika işçisinin çoğu Tavukppazarı'nda ve çalıştıkları fabrika ile aynı sırada bulunan odalarda kalıyordu. Aynı yerde kalanların sayısı 23, farklı yerlerde kalanlarınsı ise 7 idi. Langa'daki Şehvar Sokağı, Kumkapı'daki Kömürcü Sokağı ve Kumkapı'daki Garbzade Sokağı örneklerinde görüldüğü gibi sadece 4 işçi aynı yerde (fabrika sırasında) ikamet ediyordu.⁷⁸ Nal fabrikası sahibi ve yazıcısı 2 kişiden biri olan Nikola veled Dimekoni ise Makriköy (bugünkü Bakırköy) Şimendüfer Caddesi'nde, Merit veled Gorgi ise Yenikapı'da Soğancılar içinde oturuyorlardı.⁷⁹

İşyerleri ile buldukları mahalle, sokak veya caddede kalanlara örnek vermek gerekirse; Bıçakçı 2 usta ile 1 kalfasının çalıştıkları dükkân ve ikametgâhları Galata Yüksek Kaldırım'daydı.⁸⁰ Burada şunu belirtmekte yarar vardır: Aynı caddede otursalar da bu onların aynı hanede olduklarını göstermemektedir.

Listede yer alan 4 araba demirci esnafının 3'ünün iş yeri Fatih Karaman-ı Kebir'deydi. Bu esnaf, işyerlerinden çok da uzak olmayan Yenikapı, Salma Tomruk, Langa'da ikamet ediyordu.⁸¹ Bir diğer araba demirci esnafının çalıştığı

⁷⁸ BOA, agb., no. 124, 125, 126, 127.

⁷⁹ BOA, agb., no. 102, 103.

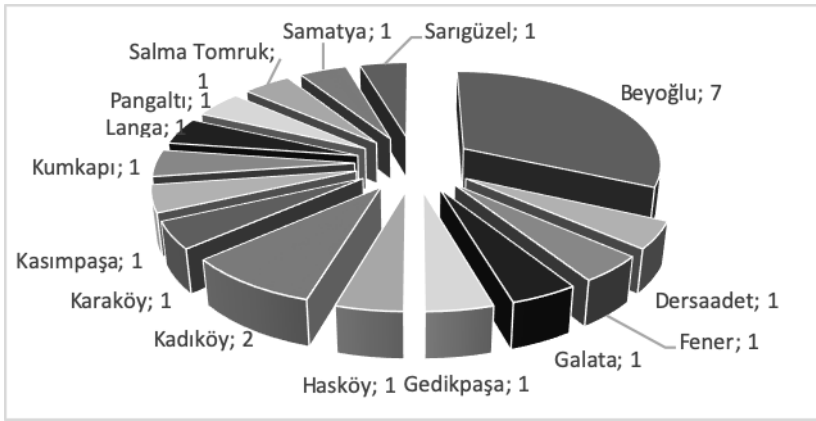
⁸⁰ BOA, agb., no. 665, 666, 669.

⁸¹ BOA, agb., no. 217, 218, 219.

dükkân ise Haydarpaşa'daydı. Burası ikametgâh yeri olan Kadıköy Yeniol'dan çok da uzak değildi.⁸²

Aynı yerde çalışan usta, kalfa ve çırakları bazen aynı sokakta bazen de farklı yerlerde oturuyorlardı. Örneğin, Aksaray Horhor'da 76 numaralı dükkânda çalışmakta olan bir demirci ustası Bağdasar veled Oseb ile demirci çırağı Pervanet veled Erzincan'ın ikamet yerleri Salma Tomruk'taydı.⁸³ 1 demirci esnafı ustası, 1 kalfa ve 4 çırak ile birlikte toplamda 6 kişi Alaca Mescid Mahallesi'nde 29 numaralı yerde çalışıyorlardı. Bunlardan usta ile 4 çıraktan 1'i Alaca Mescid'de, kalfa Samatya'da, diğer çıraklar ise Langa ve Yedikule'de ikamet ediyorlardı.⁸⁴ 1 demirci ustası ve 2 demirci kalfası Ayazma Kapısı'nda bulunan Kireççiler'de 80 no'lu dükkânda çalışıyor fakat Langa, Edirnekapı ve Yenikapı gibi farklı fakat birbirinden aşırı uzak olmayan yerlerde ikamet ediyorlardı.⁸⁵ Karabet veled Bedros (usta), Levon veled Artin (kalfa), Aristidi veled Yorgi (kalfa) Tophane'de Salıpazarı'nda çalışan araba imalci esnafındandırlar. Listede kaldıkları yer "mahal-i mezkûrda sakin" ile ifade edildiğinden dolayı bu esnafın çalıştıkları dükkâna yakın bir yerde kaldıkları anlaşılmaktadır.⁸⁶

Aşağıda yer alan Grafik 4'te yer alan tulumbacı esnafı üzerinden konuyu biraz daha fazla detaylandırmak mümkündür.

Grafik 4. Tulumbacı Esnafı, İkametgâhları ve Aynı Bölgede İkamet Edenler

⁸² BOA, agb., no. 1068.

⁸³ BOA, agb., no. 1, 2.

⁸⁴ BOA, agb., no. 7, 8, 9, 10, 11, 12.

⁸⁵ BOA, agb., no. 36, 37, 38.

⁸⁶ BOA, agb., no. 846, 847, 848.

Grafik 4'te yer alan 22 tulumbacı esnafının dükkânlarının tamamı Galata'daydı. Bu 22 esnafın 6'sı usta, 14'ü kalfa ve 2'si çırağı. Dükkân numaraları belli olmadığından dolayı bu kişilerden hangilerinin aynı dükkânda çalıştığını tespit etmek zordur. Tulumbacı esnafının ikametgâhlarının tamamı (Kadıköy hariç) dükkânlarının da bulunduğu İstanbul'un Avrupa yakasındaydı.

Erken 20. yüzyıl İstanbul'unda bazı esnaf çıraqları (muhtemelen yaşları küçük olanlar) aileleriyle kalıyorlardı. Örneğin kara demirci çırağı Zaharya veled Margarit⁸⁷ ile yine kara demirci çırağı olan Mihâl veled Yorgi babalarıyla (*pederinin nezâinde*),⁸⁸ Antaş veled Apostol adlı bir başka kara demirci çırağı ise annesiyle (*validesinin nezâinde*) kalıyorlardı.⁸⁹ Ailesiyle kalanlar sadece çıraqlar değildi. Onnik veled Karabet adlı bir kara demirci ustası da babasının yanında kalıyordu.⁹⁰

Listede adres bilgilerinin tamamında işyeri ve ikametgâhlara ait numaralandırmalar olmadığından dolayı metal iş kolunda çalışanlar arasında doğrudan baba-oğul ilişkisini tespit etmek zordur. Yine de verilen bilgilerden bazı analizler yapılabilir. Örneğin demirci esnafından usta Virgil veled Virgil ile kalfaları Vilhem veled Virgil ile Fotil veled Virgil arasındaki bir baba-oğul ilişkisi olabilir. Şöyle ki; ustanın adı Virgil olup Vilhem ve Fotil'in baba adı da Virgil'dir. Bu üç kişinin çalıştıkları ve ikametgâhlarının bulunduğu yer (Haydarpaşa Caddesi) aynıdır ve listede ard arda sıralanmıştır.⁹¹ Ayrıca, demirci ustası İstefan veled Ohan ile demirci kalfa Levon veled İstefan arasında böyle bir ilişki olma olasılığı yüksektir. Levon'un baba adı İstefan'dır yani ustanın adıyla aynıdır ve listede bu kişilerin bilgileri de ard arda sıralanmıştır. Demirci esnafı İstefan ve Levon'un dükkânları Ayazma Kapısı'nda ikametgâhları ise Şekercikapı Caddesi'nde 44 numaralı yerdeydi.⁹² Zenob veled Hampar adlı demirci çırağı da bahsi geçen bu usta ve kalfa ile aynı yerde kalıyordu.⁹³ Tüm bunlar bize hem baba-oğulun aynı meslekte olduklarını hem de usta, kalfa ve çırağın aynı hanede birlikte kaldıklarını göstermektedir. Listede bahsi geçen çıraqların tamamının ustaların oğlu olmadığını söyleyebiliriz. 17. yüzyıl İstanbul'unda ise Eunjeong Yi, büyük oranda çıraqlar ustanın oğlu olmalıdır

⁸⁷ BOA, agb., no. 992.

⁸⁸ BOA, agb., no. 988.

⁸⁹ BOA, agb., no. 987.

⁹⁰ BOA, agb., no. 990. Aileler hakkında çok fazla bilgi vermeyen bu listeden Onnik'in babasının fotoğrafhanede işçilik yaptığını, kara demirci çırağı Antaş'ın babasının ise herhangi bir mesleğinin (*bila sanat*) bulunmadığını öğrenmek mümkündür. BOA, agb., no. 989, 990.

⁹¹ BOA, agb., no. 1048, 1049, 1050.

⁹² BOA, agb., no. 40, 41.

⁹³ BOA, agb., no. 42.

demektedir.⁹⁴ Zaman içerisinde bu anlamda da bir değişim yaşandığını anlaşılmaktadır. Örneğin yeniçerilik kaldırıldıktan sonra kurulan yeni orduya katılmak için memleketlerinden gelen bazı çocuklar yaşları küçük olduğundan dolayı birçok farklı esnafın yanına verilmişlerdi.⁹⁵ Dolayısıyla tüm esnaf için bir baba-oğul/usta-çırak ilişkisi söz konusu değildir.

Esnafın bir kısmı hanesinde diğer bir kısmı ise bir odada, kahvede (kahvehane), gazinoda, kulübede, barakada veya gazinoda kalıyordu. Örneğin, fabrika işçileri çalıştıkları fabrikanın sırasında bulunan 11 no'lu odada,⁹⁶ demirci esnafı 2 kalfası ve 1 çırağı ise kahvehanede,⁹⁷ Menaluz (Manolis?) veled Yorgi adlı bir kara demirci kalfası ise Kadıköy'de çalışıp Şerifpaşa denilen yerde bir gazinoda kalıyordu.⁹⁸

20. yüzyıl İstanbul'unda gazinoda veya kahvehanede kalanlara dair Osmanlı Arşivi'nde başka örnekler de mevcuttur. 1893 yılında Yunan teb'asından olan iki kişi Galata'da Topçular Caddesi'nde bulunan 139 ve 156 no'lu gazinolarda kiracı olarak kalıyorlardı.⁹⁹ 1910 tarihli bir arşiv belgesine göre de çalışmak üzere Sivas'tan gelmiş olan Kerim adlı bir adam, İstanbul'da Direklerarası'nda Şaban Ağ'a'nın kahvesinde,¹⁰⁰ 1914 tarihli bir başka belgeye göre de, Kastamonu'dan İstanbul'a gelerek simitçilik yapan Kara Muhsinoğlu Mehmed bin Süleyman ise Tahtakale'de Kemeraltı'nda Kahveci Mustafa'nın kahvesinde kalıyordu.¹⁰¹

Listeye göre, sadece 3 kişi barakada, 1 kişi kulübede yaşıyordu. Bunlardan dökmeçi, demirci, çilingir ustası olan Artin veled Karabet ile kalfa Tatyos veled Ohannes, Tavuk Pazarı'nda 32 no'lu işyerinde çalışıyorlardı. Artin, Kumkapı'da Küçük Deniz'de, Tatyos ise Kürekçibaşı Mahallesi'nde bir barakada,¹⁰² Tavukpazarı'ndaki nal fabrikası işçisi olan Yorgi veled İstavri ise Monla Kurrası'nda bahçe içindeki bir barakada kalıyordu.¹⁰³ Karaköy'de Bağçe Sokağı'nda çalışmakta olan kara demirci esnaf çırağı Yorgi veled Apostol'un ise

⁹⁴ Yi, *age*, s.52.

⁹⁵ Turna, "Ottoman Apprentices and Their Experiences", s.686-7.

⁹⁶ BOA, Y.PRK.ZB, 33/14, no. 108, 109, 110, 111, 117, 118, 119, 120, 121.

⁹⁷ BOA, agb., no. 196, 197, 198.

⁹⁸ BOA, agb., no. 1022.

⁹⁹ BOA, *Hariciye Nezareti Tabirrat Kalemi (HR.TH)*, 128/117, M.15.03.1893.

¹⁰⁰ BOA, *Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrak Odası Belgeleri (DH.EUM.VRK)*, 20/88, H.13.07.1328 (M.21.07.1910).

¹⁰¹ BOA, *Dabiliye Nezareti Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiyesi Belgeleri, Tabirrat Kalemi (DH.SN.THR)*, 55/63, H.02.11.1332 (M.22.09.1914).

¹⁰² BOA, Y.PRK.ZB, 33/14, no. 75, 76.

¹⁰³ BOA, agb., no. 107.

Rızapaşa Bahçesi'nde bir kulübede yaşadığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁴ Bu yerler muhtemelen kent dışından geçici olarak gelenler için ucuz, işyerine yakın, yerleşik ve kefil gösterme durumunda kalınan mahallelere göre daha kolay kiralanabildikleri için tercih nedeniydi.

Esnaf ve zanaatkârların bir kısmı çalıştıkları dükkânda veya dükkân üzerinde bulunan bir odada kalıyordu. Listede bu durum; “mahal-i mezkûrda”, “dükkân fevkinde odada”, “dükkân-ı mezkûrda”, dükkân-ı mezkûrda sakin”, “dükkânda ikamet ediyor”, “mezkûr dükkân”, “mezkûr dükkânda ikamet etmektedir”, “dükkân fevkindeki odada”, “dükkân derunundaki odada” ya da dükkân-ı mezkûrda beytutet etmektedir”, şeklinde ifade edilmiştir. Çalıştığı dükkânda olmasa da herhangi bir dükkânda kalanlara örnek ise Hristo veled Vasil'dir. Hristo Kadıköy Yağlıkçı Sokağı'nda kara demirci kalfası olarak çalışıyor ve çok da uzak olmayan Söğütlüçeşme'de demircilik yapan kardeşinin dükkânında kalıyordu.¹⁰⁵ Aşağıdaki tablo, işyerlerinde kalanlara dair bilgiler sunmaktadır:

Dükkânın Bulunduğu Yer	Aynı Dükkânda Kalanlar ve Sayıları
Fındıklı Caddesi, 117 No'lu Dükkân	2 Demirci Kalfası
Galata, İskender Caddesi, 22 No'lu Dükkân	1 Demirci Kalfası
Galata, Kalafat Mahalli, 51 No'lu Dükkân	3 Demirci Kalfası
Galata, Kalafat Mahalli, 77 No'lu Dükkân	1 Tornacı Ustası, 2 Tornacı Kalfası, 2 Demirci Kalfası
Uzunçarşı başı, 108 No'lu Dükkân	1 Dökmeci Ustası
Uzunçarşı başı, 271 No'lu Dükkân	1 Dökmeci Kalfası
Yeniköy, Köybaşı Caddesi, 2 No'lu Dükkân	1 Kara Demirci Ustası, 1 Kara Demirci Çırağı

Tablo 5. Çalıştığı Dükkânda (Sadece Numarası Bulunanlar) Kalanlar

¹⁰⁴ BOA, agb., no. 1006.

¹⁰⁵ BOA, agb., no. 996.

Tablo 5'te aynı işyerinde minimum 1 maksimum 5 kişinin gecelediği görülmektedir. Bir usta bazen tek başına bazen de çırağıyla birlikte işyerinde kalıyordu. Bunlardan biri Yeniköy Köybaşı Caddesi'nde 2 no'lu yerde hem çalışıp hem de ikamet eden kara demirci ustası Artin veled Aleksan ile çırağı Kıryako veled Yanko idi.¹⁰⁶ Galata Kalafat Mahallinde 77 no'lu yerde ise 1 tornacı ustası, 2 tornacı kalfası ve 2 demirci kalfasının birlikte kaldıkları anlaşılmaktadır.¹⁰⁷

Demirci Esnafı

Listede en çok yer kaplayan demirci esnafıdır. Demirci esnafının sayısı ve dükkânlarının bulunduğu yerler, yukarıda Tablo 1'de verilmiştir. Tablo 1'e göre, demirci esnafı 35 farklı yerde toplanmıştı. Bunun 11'i Anadolu yakasında, kalan 24'ü Avrupa yakasındaydı. Demirci esnafının en fazla toplandığı yer ise Galata idi. Bunu Pangaltı, Beyoğlu, Tophane, Üsküdar, Feriköy gibi yerler izlemekteydi. Tablo 1'e göre Aksaray, Arnavutköy (Arnavud Karyesi), Ebu Ensari, Feridiye, Göztepe, Kadıköy, Karaköy, Kâtip Kasım Mahallesi, Kuzguncuk, Merdivenköy (Nerdiban Karyesi) ile Parmakkapı'da 1ya da 2 demirci esnafı bulunmaktaydı. Kısacası, demirci esnaf ve zanaatkârlarının %68,57'si İstanbul'un Avrupa, % 31'i, ise Anadolu yakasında konumlanmaktaydı.

Aşağıdaki Tablo 7'de Galata'daki demirci esnafına dair detaylar yer almaktadır. Tabloya geçmeden önce Galata'daki demirci esnafının, buradaki diğer mesleklerle olan sayısal ilişkisi (Tablo 6) gösterilecektir.

Meslekler	Dükkân Sayısı	%
Bakırcı	7	2
Bıçakçı	5	2
Çilingir	4	1
Çivici	7	2
Demirci	98	32
Dökmeci	76	25
Fabrika [usta,kalfa,çırak]	14	5

¹⁰⁶ BOA, agb., no. 347, 348.

¹⁰⁷ BOA, agb., no. 857, 858, 859, 860.

Fener[ci] ve Sobacı	6	2
Hakkak	6	2
Hurdacı	1	1 (% 1'den az)
Kara Demirci	1	1 (% 1'den az)
Kasacı	5	2
Kazgancı	3	1
Muslukçu	5	2
Soba[ci] ve Tenekeci	3	1
Sobacı	7	2
Tornacı	29	10
Tulumbacı	22	7
Ustura İmalci	4	1

Tablo 6. Galata'daki Meslekler, Dükkân Sayıları ve Oranları (%)

İkametgâh Yeri	Sayısı
Ayas Paşa	1 Kalfa
Büyükdere	1 Kalfa
Feriköy	1 Kalfa
Kuzguncuk	1 Usta
Salma Tomruk	1 Usta
Şişli	1 Usta
Vaniköy	1 Usta
Kalyoncu Kulluğu	1 Usta
Perşembe Pazarı	1 Kalfa
Yenişehir	1 Usta
Balat	2 Kalfa
Dolapdere	2 Usta

Garb Camii Şerifi civarı	1 Usta, 1 Kalfa
Kadıköy	1 Usta, 1 Kalfa
Kasımpaşa	2 Kalfa
Samatya	1 Usta, 1 Kalfa
Tatavla	2 Usta
Üsküdar	2 Kalfa
Dersaadet	1 Usta, 2 Kalfa
Tophane	2 Usta, 1 Kalfa
Garb Kapısı	2 Usta, 2 Kalfa
Fener	1 Usta, 4 Kalfa
Pangaltı	2 Usta, 3 Kalfa
Hasköy	5 Usta, 3 Kalfa
Beyoğlu	10 Usta, 10 Kalfa
Galata	4 Usta, 20 Kalfa

Tablo 7. Galata'daki Demirci Esnafı: Oturdıkları Yerler, Aynı Bölgede Oturanlar ve Sayıları

Toplamda 409 demirci esnaf ve zanaatkârlarının % 24'ü yani yaklaşık ¼'ü Galata'da çalışmaktaydı. Galata'daki 98 demirci esnafının çoğu çalıştıkları dükkânlara/atelyelere yakın bir bölgede veya aynı yakada ikamet etmekteydi. İşyerleri Galata'da bulunan 24 demirci esnafı içerisinde yer alan 13 kalfa ve 1 usta işyerlerinde kalıyorlardı. Kalanların ikametgâhlarının ise çalıştıkları yerlere yakın oldukları anlaşılmaktadır. Son olarak bahsi geçen 24 kişinin sadece 4'ü boğazın diğer yakasında (Anadolu) bulunan Kuzguncuk, Vaniköy ve Üsküdar'da ikamet etmekteydi.

Galata'daki demirci esnafının bir kısmı Anadolu yakasında, Üsküdar'dakiler ise sadece Üsküdar'da ikamet etmekteydi. Üsküdar'daki demirci esnafının sayısı 23'tü. Bunun 9'u (1 usta, 8 kalfa) çalıştıkları dükkânlarda kalmaktaydı. Kalan 14 demirci esnafının dükkânları ile ikametgâhları ise birbirine yakın mesafedeydi.

Büyükdere Caddesi'ndeki tüm demirci esnafı (8 usta, 8 kalfa, 1 çırak) ya dükkânın bulunduğu civarda (*mahal-i mezkeûrda sakin*) ya da çalıştığı dükkânlarda sakindi. Çalıştıkları dükkânda ikamet edenlerin sayısı 10'du (5 usta, 5 kalfa).¹⁰⁸

Çamlıkbaşı İskelesi Sokağı'ndaki demirci esnafına gelince; bunlar 2 usta, 9 kalfa olarak 11 kişiden oluşmaktaydı. Buradaki demirci esnafının 3'ü Haydarpaşa Caddesi'nde, 1'i Moda'da, 5'i Ada'da, 2'si ise Çarıklı Sokağı'nda ikamet etmekteydi. Çamlıkbaşı İskele Sokağı'nda çalışan 1 demirci ustası ve 4 demirci kalfası Ada'da (muhtemelen Büyükkada) ikamet edip haftada bir gün Ada'ya gidiyorlardı (*azîmet ediyorlardı*).¹⁰⁹ Ada'da ikamet edenlere başka örnekler vermek gerekirse; Panai veled Vandeli ile İsa veled Panai (akrabalık ilişkisi olabilir) Galata'da Demirci/Temurcu Sokağı'nda bir fabrikada usta olarak çalışıp Büyükkada'da ikamet ediyorlardı.¹¹⁰

Sonuç

Bu makalede, erken 20. yüzyıl başlarına ait olan ve güvenlik amacıyla Sultan II. Abdülhamid döneminde yapılan bir esnaf sayımından yola çıkılarak İstanbul metal iş kolundaki esnaf ve zanaatkârlarla sayıca çok az olmakla birlikte bazı fabrika işçisi üzerine çalışılmıştır. II. Abdülhamid döneminde belirginleşen ve yoğunlaşan Ermeni isyancıların (bu dönemde Bulgarlar da silahlı olarak kayda geçirilmiştir) silahlanmalarının önüne geçebilmek amacıyla silah üreten ve üretme potansiyeli olan esnaf ve zanaatkârlar sayılmıştı. Sayımda adları, baba adları, hangi iş kolunda oldukları, iş pozisyonları, işyerleri ve ikametgâh adresleri listelenmiştir. Güvenlik eksenli yapılan bu sayım, dönemin esnaf düzenine ilişkin önemli bilgiler vermektedir. Bu sayım üzerinden usta, kalfa ve çıraklara yani sıradan insanlara ve onların nerelerde oturup nerelerde çalıştıklarına dair tespitlerde bulunulmuştur. Örneğin, usta, kalfa, çırak üçlüsünün aynı işyerinde bulunma zorunluluğu yoktu. Aynı işyerinde bazen sadece bir usta, bazen de usta-kalfa, usta-çırak, kalfa-kalfa bir arada çalışıyordu. Listeye göre, erken 20. yüzyılda bir esnaf işyerinde en az 1, en fazla 7 kişi vardı. Daha fazla kişinin çalıştığı yani daha büyük ölçekte bir işyeri daha fazla ve kârlı işler yapıyor olmalıdır. Listede yer alan ve esnaf işyerlerinde çalışanların iki fabrikadan birinde çalışanların 1/2'si veya 1/3' ünden biraz daha azdır.

Muhtemelen sermaye yokluğundan ya da yetersizliğinden dolayı kalfalar kendi işyerlerini açamamakta; ustalarıyla/ustalarla aynı işyerlerinde çalışmak durumunda kalabilmekteydiler. Ustanın/ustaların bulunmadığı fakat en az iki kalfanın bulunduğu işyerleri, kalfaların sermayelerini birleştirerek açtıkları yerler

¹⁰⁸ 18. yüzyılın sonunda da çalıştığı yerde kalanlara rastlanmaktadır. Konuya dair örnekler için bk. Çokuğraş, *age*, s.212-61.

¹⁰⁹ BOA, Y.PRK.ZB, 33/14, no. 1052, 1053, 1054, 1055, 1056.

¹¹⁰ BOA, agb., no. 627, 628.

olmalıdır. Bir anlamda bağımsızlaştıkları, kendilerini yeni şartlara uyum sağlama becerilerine, gedik/tekel anlayışının daha fazla çözüldüğüne işaret etmektedir. Birden fazla ustanın aynı işyerinde çalışıyor olmasından ustaların bir kısmının kalfalar gibi bağımsız olmadıklarını ve muhtemelen mülksüzleştiklerini çıkarmak mümkündür. Bu, aynı zamanda küçük çaplı bir şirketleşmenin de mümkün olabileceğini göstermektedir. Bir başka deyişle, sermayelerini birleştirerek ortaklık kurmuş olabilirler. Listede işyerlerinin bir başkasına ait oldukları bilgisi verilmemiştir. İşyerleri esnaf/zanaatkârlara değil de esnaf dışından bir başkasına ait olsaydı fabrika sahiplerinden bahsedildiği gibi onlardan da bahsedilirdi.

Makalede ayrıca işyeri-ikametgâh ilişki analiz edilmiştir. Esnaf ve zanaatkârların bir kısmı Boğaz'ın bir yakasında çalışıp diğer yakasında ikamet ediyordu. Bir kısmıysa bizzat çalıştıkları dükkânlarda kalıyorlardı. Bir ya da birden fazla kişi çalıştıkları yerlerde bir arada kalabiliyordu. Yaşanılan yer bazen bir hane, bazen bir baraka, kulübe, kahvehane hatta bir gazino olabiliyordu. Çok az olmakla birlikte, çırakların annesinin (1 çırak) ya da babasının yanında (2 çırak, bir usta), bazen de usta ve kalfalarıyla birlikte aynı dükkânda veya bir hanede kaldıklarını da oluyordu. Kendi hanelerinde kalmayanlar muhtemelen kent dışından geçici olarak gelenlerdi.

Son olarak, bu liste bize 20. yüzyıl başlarında metal iş kolundaki esnaf ve zanaatkârların çoğunun gayrimüslim olduğunu (1003 kişi), sadece 17'sinin Müslüman olduğunu göstermektedir. Ayrıca sektör erkek egemendi. Osmanlı imalat sektörü erkek egemen lonca temelli örgütlü yapıdan kırsal ve kadın egemenliğine daha fazla kaymaya başlamışsa da İstanbul'daki metal iş kolunda çalışanlar için bu durum geçerli değildi.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşinleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrak Odası Belgeleri (DH. EUM. VRK), 20/88, H.13.07.1328 (M.21.07.1910).

Dahiliye Nezareti Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiyesi Belgeleri, Tabirrat Kalemi (DH.SN.THR), 55/63, H.02.11.1332 (M.22.09.1914).

Dahiliye Nezareti Muamelat (DH.TMIK.M), 224/65, H-25.4.1324 (18.6.1906).

Hariciye Nezareti Tabirrat Kalemi (HR.TH), 128/117, M.15.03.1893.

Nüfus Defterleri (NFS.d), 539, H-29.12.1273 (M-20.8.1857)

Sadaret/Bulgaristan (A.}MTZ(04), 146/3, H-22.6.1324 (13.8.1906).

Teftişat-ı Rumeli Evrakı-Manastır Evrakı (TFR.I.MN), 116/11521, H-28.12.1324 (12.2.1907).

Yıldız Perakende Zabtiye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.ZB), 33/14 H. 29.12.1320 (M. 29.03.1903); 36/11, H-8.6.1323 (10.8.1905).

Kitaplar

Düstur, Birinci Tertib (4 Zilkade 1304-14 Ramazan 1312/13 Temmuz 1303 (1887)- 27 Şubat 1310 (1890) Cilt 6, (1939) Devlet Matbaası, Ankara.

AKARLI Engin D. (2004) *Gedik: A Bundle of Rights and Obligations for Istanbul Artisans and Traders, 1750–1840*, Ed. Alain Pottage, Martha Mundy, *Law, Anthropology, and the Constitution of the Social: Making Persons and Things*, Cambridge University Press, Cambridge, s.166–201.

BAŞARAN Betül - KIRLI Cengiz (2015) *Some Observations on Istanbul's Artisans During the Reign of Selim III (1789-1808), Bread from the Lion's Mouth: Artisans Struggling for a Livelihood in Ottoman Cities*, Haz. Suraiya Faroqhi, Berghahn Books, Oxford, s.259-77.

----- (2012) 18. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Esnafı, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Esnaf ve Ticaret*, Haz. Fatmagül Demirel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s.7-20.

ÇAKIR Çoşkun - AKKUŞ Yakup (2015) *Osmanlı İstanbul'unda Ticaret, Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi Cilt VI: İktisat, Ulaşım ve Haberleşme*, Haz. Çoşkun Yılmaz, (Bölüm Editörleri Çoşkun Çakır, Ali Akyıldız), İBB Kültür A.Ş.; Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi-İSAM, İstanbul, s.154-182.

CHALCRAFT John T. (2004) *The Striking Cabbies of Cairo and Other Stories: Crafts and Guilds in Egypt 1863-1914*, SUNY Press, Albany.

ÇOKUĞRAŞ Işıl (2016) *Bekâr Odaları ve Meybaneler: Osmanlı İstanbul'unda Marjinalite ve Mekân (1789-1839)*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

DAĞDELEN İrfan, Haz. (2007) *Charles Edonard Goad'ın İstanbul Sigorta Haritaları*, İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, İstanbul.

DEGUILHEM Randi (2005) *Shared Space or Contested Space: Religious Mixity, Infrastructural Hierarchy and the Builders' Guild in Mid-Nineteenth-Century Damascus*, Ed. Suraiya Faroqhi, Randi Deguilhem, *Crafts and Craftsmen of the Middle East: Fashioning the Individual in the Muslim Mediterranean*, I.B. Tauris, London, s.261-282.

ERTUĞ Nejdet (2016) *Sultan III Selim Dönemi İstanbul'da Esnaf Grupları ve Medreseler*, Kitabevi, İstanbul.

----- (2008) *Osmanlı Döneminde İstanbul Hamalları*, Timaş Yayınları, İstanbul.

- FAROQHİ Suraiya (2009) Writing about Artisans, *Artisans of Empire: Crafts and Craftspeople under the Ottomans*, I. B. Tauris, London, s.1-22.
- GENÇ Mehmet (2000) Osmanlı Esnafı ve Devlet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, s.293-307.
- GERBER Haim (1988) *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600–1700*, The Hebrew University, Jerusalem.
- KARPAT Kemal (2003) *Osmanlı Nüfusu (1830-1814): Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- KEDDIE Nikki R. (2007) *Women in The Middle East: Past and Present*, Princeton University Press, Princeton and Oxford.
- KÜTÜKOĞLU Mübahat S. (2013) *Balta Limanı'na Giden Yol: Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- (2003) Osmanlı Esnaf Sayımları *Osmanlı Öncesi İle Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri, 9-10 Mayıs 2002 Bildiriler*, 2. Cilt, Globus Basımevi, İstanbul.
- KÜÇÜKERMAN Önder Kenan (2010) *Çarşı, Pazar, Ticaret ve Kapalıçarşı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- QUATAERT Donald (1993) Janissaries, Artisans and the Question of Ottoman Decline 1730-1826, *Workers, Peasants and Economic Change in the Ottoman Empire 1730- 1914*, ISIS Press, İstanbul, s.197-203.
- (1991) Ottoman Women, Households, and Textile Manufacturing, 1800-1914, Ed. Nikki Keddie and Beth Baron, *Women in Middle Eastern History*, Yale University Press, New Haven, s.161-176.
- TURNA Nalan (2013) *19.yy.'dan ve 20. yy.'a Osmanlı Topraklarında Seyahat, Göç ve Asayiş Belgeleri: Mürür Tezkereleri*. Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- TEKELİ İlhan (2009) Modernleşme Sürecinde İstanbul'un Nüfus Dinamikleri Nasıl Değerlendirilmeli?, *Eski İstanbullular, Yeni İstanbullular*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, s.11-34.
- TÜRKÜN Asuman - KURTULUŞ Hatice (2005) Giriş, *İstanbul'da Kentsel Ayrışma: Mekansal Dönüşümde Farklı Boyutlar*, Haz. Hatice Kurtuluş, Bağlam, İstanbul, s. 9-24.
- VATTER Sherry (2006) Journeymen Textile Weavers in Nineteenth-Century Damascus: A Collective Biography, Ed. Edmund Burke III, D.N. Yaghoubian, *Struggle and Survival in the Modern Middle East*, University of California Press, Berkeley, s.64-79.
- YI Enjeong (2004) *Guild Dynamic in Seventeenth-Century Istanbul: Fluidity and Leverage*, Brill, Leiden.

ZABUN Sezgin (2018) *1833 Osmanlı Arşiv Kayıtlarına Göre Sivas Gayrimüslim Nüfus Defteri*, Gazi Kitabevi, Ankara.

ZARİNEBAF Fariba (2020) *Crime and Punishment in Istanbul, 1700-1800*, University of California Press, Berkeley.

Makaleler ve Tezler

ELDEM Edhem (2007) 26 Ağustos 1896 “Banka Vakası” ve 1896 “Ermeni Olayları”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, No. 5, s.113-146.

ERDİNÇLİ İhsan (2019) *Yenileşme Dönemi İstanbul’unda Meybaneler ve Meyhaneçilik (1826-1908)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Tarih Bölümü, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon.

FURTUNA Serdar (2015) *The Barber’s Mirror: An Observation on Ethno-Religious Division of Labour through Barbers of the Late Eighteenth to Mid-Nineteenth-Century Ottoman Empire in the Capital and Provincial Centres*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tarih Bölümü, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul.

KAFADAR Cemal (1991) On the Purity and Corruption of Janissaries, *Turkish Studies Association Bulletin*, No 15, s.273-280.

KIRLI Cengiz (2001) A Profile of the Labor Force in Early Nineteenth-Century Istanbul, *International Labor and Working Class History*, No 60, s.125-140.

OHANIAN Daniel (2016) *The C. 1907 Ottoman Census and The Demography of Armenians in Southern Istanbul*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tarih Bölümü, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul.

OLSON Robert W. (1977) Jews, Janissaries, Esnaf and the Revolt of 1740 in Istanbul: Social Upheaval and Political Realignment in the Ottoman Empire, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol 20, No 2 (May), s.185-207.

ÖZBEK Nadir (2004) Osmanlı İmparatorluğu’nda İç Güvenlik, Siyaset ve Devlet, 1876-1909, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, No. 16, s.59-95.

RAYMOND Andre (1991) Soldiers in Trade: The Case of Ottoman Cairo, *British Society for Middle Eastern Studies: Bulletin*, Vol 18, No 1, s.16-37.

RAFEQ Abdul-Karim (1976) Craft Organization, Work Ethics and the Strains of Change in Ottoman Syria, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 111, No 3, s.495-511.

SHIELDS Sarah D. (1992) Mosul and the Free Trade Treaties: The Non-Effects of The Commercial Convention on An Inland Province, *New Perspectives on Turkey*, No. 7, s.113-123.

- TANATAR Lorans Baruh (1993) *A Study in Commercial Life and Practices in Istanbul at The Turn of the Century: The Textile Market*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tarih Bölümü, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.
- TODOROV Nikolay (1967-1968) 19.cu Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Esnaf Teşkilatında Bazı Karakter Değişmeleri, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Vol 27, No 1-2, s.1-36.
- TURNA Nalan (2019) Ottoman Apprentices and Their Experiences, *Middle Eastern Studies*, Vol 55, No 5, s.683-700.
- (2008) Pandemonium and Order: Suretyship, Surveillance and Taxation in Early Nineteenth-Century Istanbul, *New Perspectives on Turkey*, No. 39, s.167-189.
- (2006) Ondokuzuncu Yüzyıl İlk Yarısında İstanbul'da Berber Olmak, Berber Kalmak. *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarih Enstitüsü Yakın Dönem Tarih Araştırmaları Dergisi*, No 9, s.171-188.
- YAŞAR Ahmet (2019) Controlling Space: State Supervision over Urban Khans in Eighteenth- and Early Nineteenth-Century Istanbul, *Archiv Orientalní*, No. 87, s.219-238.
- YILDIRIM Onur (2002) Ottoman Guilds As A Setting for Ethno-Religious Conflict: The Case of the Silk-thread Spinners' Guild in Istanbul, *International Review of Social History*, Vol. 47, No. 3, s.407-19.
- (1999/2000) Osmanlı Esnafında Uyum ve Dönüşüm, 1650-1826, *Toplum ve Bilim*, No. 83, s.146-177.